

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№39
(19472)

2021 чылдың
июнь 2
среда

Хүннүн үнери — 03:53
Ажары — 21:02
Хүн дурту — 17:09

Садар өртээ хостуг

12+

БИЧИИ МААДЫРЛАРГА ХӨРЕК ДЕМДЭЭН ТЫВЫСКАН

Июнь 1 — Уруглар камгалалының хүнү. Бо чылын Уруглар камгалалының хүнүнүн байырлыг хемчеглери кызыгаарлаашкыннарлыг-даа болза, Кызыл хоорайның Аныяктар сесерлиинге уругларга оюн-тоглааны организастан.

ТР-ниң Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг болгаш Тыва Республикада кол федералдыг инспектор Александр Вавилихин Уруглар хүнүн таварыштыр республиканың бүгү чаштарынга байыр чедирген.

«Байырлал-биле, хүндүлүг ажи-төл! Силер бистиң эң-не чугула өңчүвүс, чоргааралывыс, келир үевис-тир силер. Аас-кежиктиг, өөрүшкүлүг үелер келди — ол дээрже чайгы дыштанылгачарның үези-дир. Спорт-биле өңнүктежи, чүнү-даа кылырындан чалгааравазыңарны, бо үеде силерниң эң-не чоок өңнүктеринер хүн, агаар база суг болурун күзедим!

Ынакшылы, кичээнгейи, сагыш-човаашкыны-биле бисти долганып турар чоок улузувуска өөрүп четтирип билер ужурлуг бис. Ол дээрже бистиң ада-иевис, башкыларывыс, кижизидикчилеривис, кырган-аваларывыс, кырган-ачаларывыс-тыр. База катап байырлал-биле, ажи-төл!» — деп, Владислав Ховалыг чугаалааш, эрткен чылын сугга дүшкен чаштарны камгалаан, маадырлыг чорук кылган оолдарны шаңнаан. Долаан болгаш Чаяан Хертек алышкыларга «Изиг чүректер» деп хөрек демдээн болгаш Бүгү-российжи дыштанылга төвү «Орленокка» дыштаныр путевка сертификаттарын тывыскаан.

Долаан биле Чаяан алышкылар оларның маадырлыг чоруун үнелээни дээш өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Хертек алышкылар эрткен чылын июль 17-де өөрөнген чаңы-биле Хербис даанче үнүп бар чорааш, дуза дилээн бичии чаштың үнүн дыңнап кааннар. Кыйгы дыңналган черже углай маңнажыпканнар. Кара маң-биле келирге, 8-10 хар аразында үш бичии оол сугдан үнүп чадап, мөгүдеп, алгыржып турган. Долаан биле Чаяан боданмайн-даа сугже шымны бергеш, бир бичии оолду камгалап апканнар. Алышкылар боттары сугдан үнүп шыдавайн шаг болган. Долаан сугдан арай боорда үнүп келгеш, узун ыяш-биле бир бичии оолду база бодунун дүңмазы Чаяан-ны камгалап алган. Долаан өске оолдарны камгалап турда, үш дугаар бичии оол сугга дүже берген.

Оолдарның кырган-ачазы малчын, ынчангаш олар бичиизинден тура-ла хем кыдыынга мал кадарып, хемге эштип өскеннер. Ынчангаш сугдан-даа кортпас, бергелерге дадыккан оолдар дээрзин алышкыларны эдиртип чораан даай-авазы чугаалаан.

Аныяктар сесерлиинге шаңнал-макталдардан аңгыда, уругларга янзы-бүрү оюн-тоглаа, мөөрейлерни организастан. Каас-чараш кеттинген ажи-төл, ада-иелер аңгы-аңгы шөлдерде бөлүк аайы-биле янзы-бүрү хемчеглерге киришкен. Асфальтыга янзы-бүрү өңнүг чугайлар-биле чуруттунар мөөрейни сонуургап көрдүвүс. Чурук мөөрейинге уругларны ТР-ниң Немелде өөредилге төвүнүн башкызы Марина Монгуш удуртуп турду. «Уруглар хүнүнге тураскааткан «Асфальтыга чугай-биле чурук» деп мөөрейге күзелдиг-ле уруглар кирип болур. Бичии уруглар дыка тывызык, чүнү-даа чуруур-дур. Чуруп доозуп турда, ол-ла черинге чурукчу Алексей Кагай-оол уругларның кылган ажылынга демдекти дораан салып, үнелелди кылгаш, шаңналдарны тыпсып турду» — деп тайылбырлады. Шынап-ла, башкының чанынга турумда-ла, чурулга мөөрейинге кирип күзелдиг уруглар уурук-

сууруктап кээп-ле турду.

«Акша-көпеек-биле өңнүктеш» деп оюнну уруглар улуг со-нуургал-биле ойнааннар. Кванториум техниктиг парк бир столда көжүп чоруур мобильдиг кылыгларын делгээн. Элээди оолдар шупту ону сонуургаан, туткан-суйбаан турлар. Оларның ындында «Айыыл чок чоруктуң лабораториязы» деп улуг баннер чанында «Чадаг кижии оруун», «Аян-чорукчунун оруун» «Чадаг-терге» деп бөлүктөргө чарып каан дериг-херекселдиг өртээлдер бар болду. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем база Иштики херектер яамыларының ажылдакчылары уругларга чадаг азы тергелиг орукту канчаар кежерин, бодун канчаар алдынарын тускай ма-териалдар-биле көргүспүшаан, тайылбырлап тур.

Салчак аттыг чогаадыкчы студияның төлээлери — бичии уруглар, оолдар ыр-шоорун чыылган чонга үзүк-соксаал чокка бараалгадып-ла тур.

Уруглар хүнү чүгле Аныяктар сесерлиинде эвес, Өг-бүлелер сесерлиинде база уламчылап турар. Аңгы-аңгы яамыларның организастаны янзы-бүрү оюн-тоглааларның чамдыызы чуртта байдалга барымдаалааш, онлайн хевирде эртип турар.

Айдың ондар.

Чуруктарны Буян ООРЖАК тырттырган.

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

АМАЛИЯ БИЛЕ
СЮЗАНАНЫҢ
ХУУДА АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

3-кү арында

“ӨРЕГЕ БҮРҮЗҮНГЕ –
КАРТОФЕЛЬ”:
БИИ-ХЕМ БИЛЕ КАА-ХЕМ

4-кү арында

АДАЛАРНЫҢ
ХАРЫЫСАЛGAZY
БЕДЭЭН

6-гы арында

КАҢ-ООЛ ДАВАА:

“КИЖИ БҮРҮЗҮНҮҢ САНАЛ-ОНАЛЫ БИСКЕ ЧУГУЛА”

Май 30-де “Чаңгыс демниг Россия” партиясының баш бурунгаар бадылаашкыны доозулган. Бүгү чоннуң бадылаашкынынга 12 сая хире кижиги киришкен.

“Чаңгыс демниг Россия” партиясының регионалдыг салбырының парлалга төвүнге журналистер-биле ужуражылга болган. Ужуражылганың мурнунда “Чаңгыс демниг Россия” партиясының регионалдыг салбырының секретары, Дээди Хуралдың (парламентизиниң) Даргазы Каң-оол Даваа Тываның чурттакчыларының бадылаашкына хамааты туружунуң бедиин онзалап демдеглээш, бадылаашкыга идепкейлиг киришкен дээш соңгукчу бүрүзүнге өөрүп четтиргенин илереткен: “Партияга бүзүрелиңер дээш четтирдим! Тывага бадылаашкын бүрүнү-биле онлайн чурумга эрткен. Аңаа республиканың 42 муң чурттакчызы киришкен. Кижиги бүрүзүнүң санал-оналы биске чугула!”

Соңгукчуларның ачызы-биле күскү соңгукчуларга “Чаңгыс демниг Россияны” төлээлээр төлөптүг кандидаттарны тодарадып алдымыс.

“Чаңгыс демниг Россия” – баш бурунгаар бадылаашкыны, хамаатыларның санал-оналынга даянып алгаш, ажык чорудар органы ажыглап турар чуртта кара чаңгыс партия.

Баш бурунгаар даңгыже чүгле партия кежигүннери эвес, хөй-ниитиниң төлээлери, волонтерлар, башкылар, эмчилер, сайгарлыкчылар дээш өске-даа төлээлер кирген.

Мурнувуста шыңгы соңгукчулар кел чыдар, аңаа чугула рольду ойнаар силер, хүндүлүг соңгукчулар!”

Күрүнү Думазының депутаданга кандидаттар шилири штаттыг чурумга эрткенин Каң-оол Даваа дыңнаткан.

Санаашкын-биле даңгы езугаар “39 муң 442 үнү Лариса Шойгу алгаш, тергидзэн. Тываның чаңгыс мандаттыг № 32 соңгукчу округундан Айдың Сарылар соңгукчуларның хөй үнү алган, ооң саны – 35 муң 307”.

Кандидаттарның партийжи даңгызының бажында чон-биле чоок кижилер үнүп келгенин парламент даргазы демдеглээ.

Кандидаттарның даңгызының төнчү түңнелин июнь 19-та Москвага политиктиг каттыжышкыннар съездизинге тургузар.

А.АРАКЧАА белеткзэн.

“Культура” национал төлевилел

ИШКИНДЕ ЧАА КЛУБ

«Культура» национал төлевилелдин ачызында Сүт-Хөл кожуунунуң Ишкин суурда Культура одааның септелгезин эгелей берген.

Ук Культура бажынын 1989 чылда ажыткан ояар чаңгыс-даа капиталдыг септелге кылдынмаан турган. Ниитизи-биле 1330 дөрбелчин метр бажының септелгезинче 13 сая рубль көрдүнгөн.

Эрткен дыштаныр хонуктарда ТР-ниң Культура сайыдының албан-хүлээлгезин күүседип турар Алдар Тамдын Ишкин суурга «Атлант» тудуг организациясының ажылдакчылары-биле ужурашкан. Бригадирниң чугаазы-биле алырга, бо чылдың апрель айда тудуг ажылдары эгелей берген. Одалага черектиг тууй-булар, рубероид, ротгипс, цемент болгаш манзалар дээш септелге ажылынга черектиг материалды эккеп дүжүрүп берген. Ниитизи-биле 14 кижиги тудугда ажылдап турар. Септелге ажылында Ишкин сумузунуң чурттакчылары база кирип турар.

Бөгүнге чедир кылган ажылдың шынары багай эвес. Культура ямызы болгаш Сүт-Хөл кожуунуң чагырга чери септелге ажылы күске чедир доосту бээр дээрзинге идегеп турар.

Айдың ОНДАР очулдурган.

Онза байдал

БҮГҮ-ЛЕ АЛБАННАР “КЕЗЭЭДЕ БЕЛЕН” ЧУРУМДА

Май 31-де Аппарат хуралының бирги айтыры – суг үери болган. Республика девискээринде үргүлчүлелдиг чаъстар-биле дакпырлаштыр, бедик черлерден харның эрип бадып эгелзэни, хемнер-сугларның хемчээлин улгаттырып, чурттакчылыг черлерде айылды тургускан.

Бирги медээ – ыраккы Тожу кожуунда Сыстыг-Хем суурже суг кирген деп дыңнадыгдан эгелзэн. Ооң-биле чергелештир, Каа-Хем, Бии-Хем, Улуг-Хем, Хемчик болгаш республиканың өске-даа улуг-биче хемнер уннарнында чыдар черлерден дүвүрелдин медээлери келген.

Тываның Баштыңының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Владислав Ховалыг Москвага ажыл-агыйжы сургакчылаашкынын ара соксадып, республикаже чанып келген дораан, сугга

алыскан черлерге чедип, ында дүн-хүн дивейин ажылдап турар ажылдакчылар база орук ара сугга муңгашталган чурттакчы чон-биле ужурашкан. В. Ховалыг суг үерин болдурбас база ооң уржуктарын чайладырының соңгаарладып болбас даалгаларын ол дораан чогуур черлерге берген.

Тываның девискээринде ниитизи-биле 150 бажың чоогунуң девискээрин болгаш 93 чуртталга бажынын үер суу алган. Кызыл хоорайның солагай талакы дачалар девискээриниң чавыс черлеринде база “Алгы завод”, Орбита, Восточный микрорайоннарда бажыңнар үер суунда алыскан. Оон аңгыда, Кызыл кожуунуң “Дар” дачалар ниитилелиниң, Оттук-Даш, Элегес-Аксы сумуларның чурттакчылары база суг халавында таварышкан.

Бойдус халавы болган черлерден

Национал төлевилел “Чурагайлыг экономика”

20 СУМУГА ХАРЫЛЗАА ШУГУМУН ТУРГУЗАР

ТР-ниң Информатизация болгаш харылзаа ямызы “Информациялыг инфраструктура” федералдыг төлевилелдин иштинде кирип турар “Чурагайлыг экономика” национал төлевилелди боттандыраары-биле кожууннар болгаш сумулар чагыргаларының даргалары-биле харылзааның оптиктиг удазыннар шугумун тудар дөзевилелди дугуржуп эгелей берген.

20 сумуга болгаш 11 кожуунга харылзааның оптиктиг удазыннар шугумун бир дугаар тургузар: Бай-Тайга кожуунуң Дружба сумузунга, Барыын-Хемчиктин Хөндөлеңге, Каа-Хем кожуунуң Бүрен-Бай-Хаак, Дерзиг-Аксы, Эржей сумуларга, Кызыл кожуунуң Кара-Хаак сумузунга, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Тоолайлыг, Өвүрнүң Чаа-Суурга, Бии-Хемниң Аржаан, Уюк, Хадың, Шивилиг сумуларынга, Таңдының Владимировка, Хадың-Аксы, Тес-Хемниң Берт-Даг, О-Шынаа, Ак-Эрик сумуларга, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге, Эрзинниң Нарын сумузунга.

Бо хүнде харылзаа шугумнарын тургузар ажылдар дугурушкан дөзевилел езугаар чоруп эгелзэн. Эрзин болгаш Бии-Хем кожууннарда дөзевилелдерни долузу-биле дугурушкан.

Бистиң республиканың чурагайлыг трансформациязынга информация инфраструктуразы эргежок чугула. Ол чүүл экономика, кадык камгалап, өөредилге адырларынга болгаш күрүнүгү удуртулгаларыга чурагайлыг технологияларны шиңгээдир органы бээр.

Алдынай АРАКЧАА очулдурган.

КҮРҮНЕДЕН АЧЫ-ДУЗА АЛЫР ПРОГРАММАНЫҢ УГЛАНЫЫШКЫННАРЫ

ТР-ниң күш-ажыл болгаш социал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Сайдаш Моңгуш "Социал керээ" төлөвилелде чаа чүүлдер немешкенин май 31-де Аппарат хуралына дыңнаткан. Ук төлөвилелди боттандырынгга 2021 чылда 410,42 сая рубль көрдүнгөн.

Чаа чүүлдер. Социал керээниң 100 муң рубль чедир түңнүг акшазын чугула хереглээн өг-бүлелер хууда дузалал ажил-агыйын хөгжүдөргө бо чылдан эгелээш ажыглап болур. Ажылга тургустунуп алыры, өөредилге болгаш стажировка эрттирери-биле холбаалыг угланыышкыннары "Ажыл дилээри" деп

аттыг чаңгыс угланыышкынга бо чылдан эгелээш боттандырып чорудар.

Амыдырап чурттап болурунун кудуку деңнелинден (11 494 руб.) орулгалары көвүдөөс хөй уругларлыг өг-бүлелер болгаш чааскаан чурттап турар хамаатылар-биле республикада ниитизи-биле 1755 социал керээлерни амга чедир чарган, а чылда план 3527 социал керээ.

Ажыл дилээри болгаш ажылга тургустунары угланыышкынга 2021 чылда 1183 хамаатыны ажылга тургузар азы боттары ажылдыг болурун хандыраары планнаан.

Хууда дузалал ажил-агыйын сайзырадыр угланыышкынга 640 хамаатыны 2021 чылда деткиир, ниитизи-биле 264

социал керээни чарган.

Чуртталгада берге байдалды алып эртеринге хамаатыга дузалажыр угланыышкыннарга 954 социал керээни чарар планныг тургаш, 954 керээни чарган.

Хууда сайгарлыкчы ажил-чорудулганы сайзырадыр угланыышкынга боттарының ажил-херээн аядар күзелдиг 750 хамаатыга деткимчени (1 хамаатыга-ла деткимчениң хемчээли 250 муң рубль) 2021 чылда көргүзөр, ниитизи-биле 323 социал керээни чарган.

Профессионал орулга үндүрүүнүн төлөкчилериниң (боттары ажылдыгларның) саны хууда сайгарлыкчылар-биле кады май 27-де 2378 четкен. Оларның

саны 2021 чылдың июль төңүзүңгө чедир 3445 чедө бээр.

Деткимчениң ындыг хемчеглериниң ачызында бүрүткеткен ажил чок чоруктуң деңнели чавызап келген. Чурттап чонну ажилга хаара тудар төптөргө бүрүткеткен ажылы чок хамаатыларның саны 2021 чылдың январь 1-де 17,6 муң турган болза, а бөгүн оларның саны 14,1 муң. 3,5 муң кижиге эвээжээн. Деткимчениң чүгө бо хемчеглериниң ачызында, бистиң санап турарыыс-биле алырга, бо чылдың төңүзүңгө чедир 2500 кижиге ажилга тургустунар азы ажилга хаара туттунар.

АМАЛИЯ БИЛЕ СЮЗАНАНЫҢ ХУУДА АЖЫЛ-ХЕРЭЭ

Чөөн-Хемчик кожуунун төвү Чадаананың харылзаа албан чериниң оран-савазында чараштаныр болгаш дааранылга черлери ажиттынган. Социал керээге үндезилээн күрүнениң социал деткимчезиниң ачызында Амалия Монгуш биле Сюзана Монгуш боттарының хууда ажил-херээн аядып алганы ол.

Баш таарар болгаш чараштаныр черге чадаанажылар болгаш чоок-кавы сумуларның чону кээп, бажының дүгүн будудуп, таартып алып аргалыг апарган. Оон аңгыда, херээженнер карак кирбиин узатырып, дыргактарын хевирледип база турар. Амалия алган деткимчези-биле баш таарарына чугула херек профессионал херекселдерни садып алган.

Эгелеп чоруур сайгарлыкчы чаңгыс чер-чурттуглары кыстарны эвилелдеп, кады ажилдап турар. Бодунуң херээн аядар бетинде аңаа дадагалзал турбаанын ол чугаалады. Чүгө дизе баш таарыкчызы бодунуң ажылын дыка эки билер. Ол баш таарар талазы-биле мастер-класстарны эгелеп чоруур парикмахерлерге база эрттирип турар.

Амалия Монгуш баш таарар чер кожуун төвүнде болгаш хереглелдиг чон оон үзүлбес дээрзин демдегледип. Чоорту кирбик, эрин, карактарны үр үе дургунда балалбас кылдыр будуурун база шенээр бодады.

Дааранылга чериниң аныяк ээзи Сюзананың чагыглары база үзүлбес. Ол социал керээ дамчыштыр акша-хереңгизин алган дораан дааранылга дериг-херекселдерин садып алган.

Бүдүрүлгеге ажыглаар чугула даараныр машиналардан аңгыда, пөстүң кескен чериниң кыдыгларын даараар машина, бус-биле хеп базар херексел база бар.

Шевьер кыс национал шинчи-биле даараан чүвүрлүг костюмну чагыдып алыкчызынга дамчыдып берди. Ол хеп

солуй кедер черге чаа хевин кедип алгаш, көрүнүк мурнунда аажок таарзынган тур. Костюмну даарааны дээш өртең-үнези база таарымчалыг деп хереглечки онза-лап демдегледип.

Национал аян-биле даараан ажилдап кедер эр, кыс костюмнер, платьеелер, тоннар, чеңи-чоктарны Сюзана даарап турар. Ол ышкаш чурттап чон хевин септедир, эде даарадыр дээш хөй чагыгларны кирип турары — ооң хеп быжар столунда чыскаай салган хеп херечилеп турар.

Сюзана ательезин чоокта чаа ажиткан болгаш амдыызында чааскаан дааранып турарын чугаалады. Чоорту ажилчын олуттарны немей тургузуп, хоорайның шевьерлерин ажилче хүлээп

алыр күзелдиг.

Баш таарыкчызы болгаш даараныкчы — күш-ажыл рыногунда чугула херек мергежилдерниң санында. Аныяк сайгарлыкчылар күрүнеден алган деткимчени кызымаккай ажылы-биле бадыткаар сорулгалыг.

Күрүнеден социал дузаны тыпсыры-биле 2020 чылда 21 регионга күрүнеден социал дуза бээр шенелде төлөвилелди эгелээн. Ол регионнарның санынче Тыва база кирген. Эрткен чылын дөрт муң хире социал керээлерни чарган, хөй ажы-төлдүг алдан муң ажыг өг-бүлелер деткимчениң аңгы-аңгы хевирин алганнар.

Чуруктарны Буян ООРЖАК тырттырган.

Күрүнеден социал дузаны тыпсыры-биле 2020 чылда 21 регионга күрүнеден социал дуза бээр шенелде төлөвилелди эгелээн. Ол регионнарның санынче Тыва база кирген. Эрткен чылын дөрт муң хире социал керээлерни чарган, хөй ажы-төлдүг алдан муң ажыг өг-бүлелер деткимчениң аңгы-аңгы хевирин алганнар.

Бо чылын "Социал керээ" программаның акшаландырыышкынын барык 40 хуу өстүргөн. Социал керээниң акша-хереңгизин хамаатылар хууда дузалал ажил-агыйын хөгжүдөргө ажыглап болурунун дугайында доктаалга Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Михаил Мишустин 2021 чылдың январь 1-де холунун үжүүн салганын сагындырып каалы.

Арынны Шеңе ХОВАЛЫГ белеткээн.

Көдээ ажил-агый

“ӨРЕГЕ БҮРҮЗҮНГЕ – КАРТОФЕЛЬ”: БИИ-ХЕМ БИЛЕ КАА-ХЕМ

“Улусчу картофель” төлөвилелди “Өреге бүрүзүңгө – картофель” кылдыр эде адааны-биле ооң уjur-утказы база элээн алгаан. Ооң чаа ады төлөвилелдин кызыгаарын делгемчиткен, ол чүгле амыдыралы чегей өг-бүлөлөргө социал дуза эвес, а республиканың чурттакчы чонун картофель тарып өстүреринге калбаа-биле хаара тударынче угланган төлөвилел апарган. Ооң эчис сорулгазы – картофель-биле Тыва бодун боду долузу-биле хандыр-тынарын чедип алыры.

Тускай шинчилелдерниң илереткени-биле алырга, республиканың чурттакчы бүрүзүнүн картофельди аш-чемге ажыглаарының өй-чижээ чылда 90 килограмм болур уjurлуг, а херек кырында ажыглап турары 65 килограмм деп медээ массалыг информация чепсектеринде бар. Бир кижиче чылда 90 азы 65 килограмм-даа картофельди чемге ажыглап турар болзувусса, Тывага тарып өстүргөн, ажаап кадагалаан апаар болза, төлөвилелди боттандырганы ол боор-дур. “Өреге бүрүзүңгө – картофель”-дин ындыг эчис сорулгазының күүсеттинери – келир үениң айтыры. Ооң боттаны берип болурунга ынанышты “УСМА”, “Мажалык” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативтерниң, “Пак”, “Гусев” хууда бүдүрүлгелерниң эрткен чылдарда көргүзүлгери берип турар. Чижээлээр, “УСМА” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативи 2020 чылда Улуг-Хем кожуунун Торгалыг сумунун девискээринге картофельдин бедик дүжүдүн тарып өстүргөш, ону ажаап алырынга чүгле тус черниң чурттакчыларын эвес, өске-даа сумуларның болгаш кожуннарның чурттакчыларын хаара туткан. Аңаа киришкен кижиче бүрүзү, чижеглеп чугаалаарга, 2 шоодай картофельди ажаап алгаш, бирээзин “УСМА”-га арттырып кааш, өскезин халаска ап алгаш, чоруй барып болур турган.

“УСМА”, “Мажалык” көдээ ажил-агый бүдүрүлгө кооперативтери, “Пак”, “Гусев” хууда бүдүрүлгелер бо чазын “Бажың бүрүзүңгө – картофель” төлөвилелдин киржикчилерин үрезин-биле хандыраарын киржиң турар.

2021 чылдың часкы хову ажилдарын агаар-бой-дустуң чаас-чайыкты, соогу дыка бергедеткен. Бии-Хем биле Каа-Хем кожуннарның болгаш оларның сумулар чагыргаларының ажык медээлерин ажыглап, төлөвилелдин бо кожуннарда организаачылары болгаш киржикчилери “Өреге бүрүзүңгө – картофель” тарыыр ажылды кандыг чорудуп турары-биле, каксы-даа бол, таныжып көрөзүңер.

Медээлер болгаш сан-чурагайлар-биле алырга, Бии-Хем кожунда ажил багай эвес ышкаш кылдыр көстүр. Кожунда өг-бүлелерниң 89,7 хуузу азы 3032 өг-бүлө картофель болгаш ногаа аймаан доктаамал тарып өстүрүп келген. Оларның аразында амыдырал-чуртталгазы чединмес байдалдыг 679 өг-бүлө бар. Огородтарны суг-биле хандыраарының байдалы Бии-Хем кожунда черле шору деп санап болур. 1882 өг-бүлө суг колонкаларын, 771 өг-бүлө боттарының кудуктарын-дан огородтарны суггарар аргалыг. А ол дээрже бажың чанында ажил-агыйлыг өг-бүлелерниң 78,5 хуузу-дур – Бии-Хемге “Өреге бүрүзүңгө – картофель” төлөвилелди боттандыраарыга элээн таарымчалыг байдал. Өг-бүлө бүрүзү чурттап ораы бажыңының чанында чер участогунга картофельди тарып өстүрери бо төлөвилелди боттандыраарының база бир сорулгазы болгу дег. Бо талазы-биле Бии-Хем кожун элээн таарымчалыг байдалда. Картофельди коллективтиг чер участогунга тарып өстүрери чүгле 5 өг-бүлөгө негеттинип турар. Суш суурда – 1, Сесерлигде – 4.

Картофель үрезини-биле дуза Бии-Хем кожунда амыдыралы чегей 220 өг-бүлөгө херек. Оларга 5,5 тонна үрезинни тып бээр талазы-биле организаачыг ажилдарны чорудуп турар. Артыкшылдыг үрезинни өг-бүлелерден картофель үрезинин чыыр акцияны май 1-ден 31-ге чедир чарлаан. Май 20-ге чедир 19 шоодай картофель үрезинин чыгган. Эң хөй үрезинни Аржаан суурнуң чурттакчылары чыгган – 10 шоодай. Акцияны уламчылаар деп шийтпирлээн. Чүге дизе чурттакчыларның чамдызы боттарының шөлдеринге картофель үрезинин тараан соонда, артыкшылдыг үрезинни бээр. Бии-Хемде агаар-бой-дустуң соок болганы-биле холбаштыр картофель үрезинин олуртуруп тус черниң чурттакчыларының чамдызы июнь айның баштайгы 10 хонуктарыне соңгаарладып турар.

“Өреге бүрүзүңгө – картофель” төлөвилелдин Бии-Хем кожунда бо чылгы киржикчилеринге картофель болгаш ногаа аймааның үрезинин тарылгага белеткээринге, ногаа аймааның өзүмнерин тарып өстүреринге мастер-классты кожунунун херэеженнер чөвүлели биле

“мөңгүн” волонтерлар эрттирген. Мастер-класстың программасы делгем болган. “Өреге бүрүзүңгө – картофель” төлөвилелдин киржикчилеринге тренингини психологтар эрттирип, ногаажының белен эвес ажылынга оларның угаан-медерелин, сагыш-сеткилин быжыктырган. Мастер-класска олурушканнар картофель болгаш ногааларны тарып өстүрериниң дугайында тайылбыр илеткелдерни дыңнааннар. Улуг арга-дуржулгалыг ногаажылар ногаа өзүмнериниң үрезиннерин канчаар тарырын, өзүмнери ажаап өстүрерин баш бурунгаар белеткеп каан материалдарга херек кырында көргүскөн. Мастер-класстың киржикчилери бот-боттарының арга-дуржулгалыг аразында үлежип чугаалашканы улам сонуурганчыг болдурган. Ногаа аймаан тарып өстүрер талазы-биле мастер-класстарны моон соңгаар-даа уламчылаарын олар шийтпирлээннер.

Мастер-класска киришкеннерден кым-даа холу кург чанмаан. Оларга мастер-класс үезинде олурткан өзүмнери берген, 12 аңгы ногаа үрезиннери бар халтарны үлээн.

Кожунунун Төлээлекчилер хуралдарының депутаттары база “Өреге бүрүзүңгө – картофель” төлөвилелдин киржикчилеринге дузалажып турар. Чижээлээр, Бии-Хем кожунунун Төлээлекчилер хуралының Аржаан сумунда депутаты Людмила Байкара үрезин хереглеп турган өг-бүлөгө дузалаан. Кожунунун Төлээлекчилер хуралының депутаты Анган Түлүш картофель шөлүн чардыраарыга техниканы тускайлап берген.

Каа-Хем кожунда база “Өреге бүрүзүңгө – картофель” төлөвилел талазы-биле ажил багай эвес. Кожунда 977 өг-бүлө чединмес амыдыралдыг деп санадып турар, оларның аразында 772 өг-бүлө картофельди боттары чылдың-на тарып өстүрүп келген. Ол өг-бүлелерде картофель үрезини бар, артыкшылдыг амыдырал берип-даа болур. Бо чүүл өг-бүлелерниң ажил-ишке кызымааның херечизи.

Картофель үрезини херек 205 өг-бүлөгө дузалаары-биле “Артыкшылдыг үрезин” деп акцияны кожунда чарлаан.

Каа-Хем кожунунун суурларында чүгле картофельди эвес, огурец, помидор дээш өске-даа ногаа аймаан боттары тарып өстүрүп чорур өг-бүлелер эвээш эвес. Чижээлээр, Бүрен-Хем суурда С.О. Моңгуш социал төлөвилелдин деткимчези-биле теплицаны садып алгаш, чылыг-чырыкка өзер ногааларны ажаап өстүрерин көвүдеткен. Өг-бүлелинге аш-чемге ажыглаанындан артынчызынга орулга-даа үндүрүп алыр аргалыг апарган.

Көк-Хаак сумунун Херэеженнер чөвүлелиниң идепкейлиг кижигүнү Өлзеймаа Салчак биле тус чер чагыргазының социал ажилдакчызы Аяна Кара-Сал олар ногаа аймаа биле чечектер өзүмнерин тарып өстүреринге мастер-классты хөй ажы-төлдүг болгаш аныяк өг-бүлелерниң кижигүннеринге организаастан эрттирген. Мастер-класска олурушканнар арга-дуржулгалыг хөй-ниитижи ногаажылардан ногаа аймааның өзүмнерин белеткээр, олардан бедик дүжүттү ажаап өстүрериниң чажыттарын билип алганнар. Ногаа аймаан тарып өстүреринге тус черниң чурттакчыларын улам хаара тудар, оларга дузалаар сорулга-биле амыдыралының байдалы берге 8 өг-бүлөгө 80 ногаа өзүмнерин олар үлөп берген.

Республиканың Аш-чем болгаш көдээ ажил-агый, Күш-ажыл болгаш социал политика яамаларының шугуму-биле алыр картофель үрезининден аңгыда, Бии-Хем биле Каа-Хем кожуннар боттарының үрезин курлавырларын дилеп тып турары база үлөгерлиг чижек.

Картофельди тарып өстүрери – ажилдың чүгле чарты, ооң дүжүдүн чидирг чокка ажаап кадагалаары нарын айтырыгларның бирээзи. Төлөвилелдин хөй квартиралыг бажыңнарда чурттап турар киржикчилери тарып өстүрүп алган дүжүдүн каяа чидирг чокка кадагалаарыл? Черде бажыңнарлыг киржикчилерде картофельдин шынары баксырай бербес кылдыр шыгжаар эки шынарлыг уургайлар (погреб) бар бе? Бо чүүлдер “Өреге бүрүзүңгө – картофель”-дин организаачылары болгаш киржикчилерин амгы үеден-не сагышсырадыр уjurлуг болгу дег. Картофель болгаш өске-даа ногаа аймаан ажаап кадагалаарының байдалы багай болганындан дүжүттүң чамдык кезии ирип чыдып, доңуп каары билдингир болгай.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

“Чаа сорук” губернатор төлөвилели

БЕРГЕ ШЫЛГАЛДАНЫ ЭРТКЕН

Торгалыг сумундан “Чаа сорук” губернатор төлөвилелинге баштайгы шийттинген киржикчи ойталап кааптарга, орнунга Ай-оол Ооржак июль айның төнчүзүндө киргеш, август айда кыштаан тудуп эгелээн турган. Аңаа кожунунун албан организациялары дузалажып, шөфтөжип тургаш, тудуун доосчуп бергеннер. Орай-даа бол, сиген-ширбилин белеткээр, кышты хүр-менди ашкан. Бо чылын час соок болганы-биле Ай-оол мал оолдаашкынында чидиргилг болган-даа болза, арткан хураганнарын онча-менди камгалап алган. Аңаа авазы, ачазы шыдаар шаа-биле дузаны көргүзүп, аалында малын кадаржып берип турар.

Мал оолдаашкынын чидирг чок камгалап алыры-биле кошкарны орайтадыр салыр дугайында Ай-оол көдээ ажил-агыйның кол зоотехниги Урана Монгуш-биле сүмөлөшкен. Чүге дээрже тайга эдээ чер болгаш, час черле орай дүжер, чаш малга берге дээрзин ол чугаалаан. Оон ыңай малды семиртип, чайлагдадыр дугайында чугаалашканнар.

Ай-оол кончуг берге шылгалданы бирги чылында эрткен. Кыштаан тудуп тура-ла, сиген кезилдезинче кирип, кыш удур улуг ажилды кылган. Ынчангаш келир кышты ажарына ыяк белеткенирин, мал чемин артыкшылдыг кылдыр белеткээрин ол чугаалаан. Ай-оол эр хураганнарын аңгылап каапкан, хой кыргылдазын удавас эгелээр.

Кожунунун “Чаа сорук” губернатор төлөвилелиниң малчынарын хынаар, анай-хураганнарын санаар ажил уламчылап турар дээрзин “Улуг-Хем” солунун редакциязы дыңнаткан.

ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫ АДАКТАЛГАН

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем яамызының 2021 чылдың май 31-де берген медээзи-биле алырга, арат-фермер болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң тараа болгаш мал чеминиң үрезиннериниң сөөртүлгези доозулган.

Кожуннар аайы-биле сан-чурагайлар мындыг: Бай-Тайга – 116,5, Барыын-Хемчик – 150,4, Чөөн-Хемчик – 248,2, Сүт-Хөл – 451,2, Чаа-Хөл – 584,1, Улуг-Хем – 451,2, Чеди-Хөл – 76, Таңды – 903, Каа-Хем – 200, Бии-Хем – 739,1, Кызыл кожун – 336, Тес-Хем – 56 база Мөңгүн-Тайга – 27 тонна үрезиннери дажыглап алган.

Ооң иштинде Таңды кожунда арат-фермер ажил-агыйлыг сурагы тараажы Михаил Санниковтан Чөөн-Хемчик – 29,5, Чаа-Хөл – 134, Улуг-Хем – 19,5, Бии-Хем – 103, Таңды – 168, Каа-Хем – 110 дээш ниитизи-биле 564 тонна тараа үрезиннерин садып алган.

Бо хүннерге чедир 12 муң 703 га, азы планныг онаалданың 81 хуузу шөлдерге тараа культураларының үрезиннерин чашкан. Ооң иштинде 5 муң 205 гектар черге кызыл-тасты (планның 88,1 хуузу), арбайны 1 муң 581 га черге (планның 100 хуузу), ол ышкаш 5 муң 877 гектар шөлге сулануң үрезиннерин чашкан түңнелинде, (планныг онаалданың 83 хуузу) күүсеттинген.

Республиканың ажил-агыйларының аразындан Чөөн-Хемчик 600 га, Кызыл кожун 168 га, Сүт-Хөл 900 га, Улуг-Хем 960 га база Чаа-Хөл 735 гектар черге үрезиннери чашкан болгаш часкы хову ажилдарын эртежик доозупкан.

Арткан 13 кожунда часкы хову ажилдары 24-тен 86 хуу көргүзүлгелриг болуп турар. Ооң чылдаганнары билдингир, агаар-бой-дустуң таарымча чок болуп турарында. Ниитизи-биле 6 муң 731 га азы планныг онаалданың 22,5 хуузу күүсеттинген.

Мерген ОНДАР белеткээн.

Социал айтырыглар

Уругларга изиг чем

ХӨЙ АЖЫ-ТӨЛДҮГ ӨГ-БҮЛЕГЕ ДЕТКИМЧЕ

РФ-тиң Президентизи Владимир Путинниң эге класстар өөреникчилерин изиг чем-биле хандыра дугайында Айыткалы 2020-2021 өөредилге чылында боттандыра дээш ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы чогуур ажылдарны чоруткан. Школарның столоваяларының чем кылыр өрээлдеринде септелгелер кылдынган, аш-чем кылыр дериг-херекселдер чаарттынган. 2020 чылда чугула херек дериг-херексел садарынче 5,481 миллион рубль акшаны чарыгдан. 2021-2022 өөредилге чылында шак-ла ындыг чарыгдалдарже 8,212 миллион рубль көрдүнгөн.

Тыва Республикада ниитизи-биле 173 өөредилге чери бар. 164 школаның эге класстарында ниитизи-биле 30630 уруг өөренип турар. Ол дээрже шупту өөреникчилерниң 44,5 хуузу. 2020-2021 өөредилге чылында республиканың шупту школаларында эге класстар изиг чем-биле хандырылган. Өөредилге база Кадык камгалап яамылары болгаш

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң чөпшээрели-биле 7-11 харга чедир уругларның чиир чеминиң менюзу бадыткаттынган. Уругларның бир хүнде чиир чеминиң өртээ 64 рубль 54 көпееккө дүжүр. Эртеңи шактарда өөренип турар уругларны эртеңи чем-биле, а дүштекилерин дүштеки чем-биле хандырып турар. Чөмненир үе келирге, школа директорларының бадыткап кааны чурум езугаар класстар аайы-биле чөмненир. Ук программаның акшалан-дырышыкынын федералдыг, регионалдыг база тус черниң бюджетинден хандырып турар.

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелели 2020-2021 өөредилге чылында уругларның изиг чем-биле хандырылганын тускай лабораторлуг херекселдер-биле 150 удаа хыналдаларны кылып чоруткан. Түннелинде, чедер-четпес чүүлдерге хамаарыштыр эдилгелерни кылып, чогуур хем-чеглерни чорудуп турар.

Барыын-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалык ортумак школазының директорунуң өөредилге талазы-биле оралакчызы, ук школада уругларга изиг чем хандырылганын харылап турар Сайлык Салчак:

– 2020-2021 өөредилге чылында ниитизи-биле 354 уругну изиг чем-биле хандырып кыштаан бис. Чөмненир уругларны 8 аңгы кезекке чарып каан. Бир чөмненирде-ле, 50 уруг чаңгыс угда чөмнениптер. Бүдүн өөредилге чылында ада-иелерниң талазындан өөрүп четтиришкннерден өске чөмөлээшкнн черле дыңналбаан. Чүге дээрже ада-иелер гра-

фик езугаар удаа-дараа хыналдаларны чорудуп турган. Чижээлээрже, эртең хынаар дээн болза, бир хонук бурунгаар сагындыргаш, чөпшээрел бижи бижидип алгаш, маскалыг, халаттыг чем кылыр өрээлден бээр кирип, соодукчуларны ажыдып, паштарда чөмненир амзап, хынап болур. Ада-иелер каш-даа катап хыналдаларны чоруткан. Түннелин бистиң үнелел бижи тускай кыдыраажывыска бижээш, демдээн салып каар. Черле «4» азы «5» деп демдектер ап турдувус. Чем кылыр өрээлде ниитизи-биле беш кижича ажилдап турар. Амдызында олар ажылынга четтигип, хүлээлгезин кызымаккай күүседип турар. Бир эвес өөреникчилер саны көвүдээр болза, ажилдаар улус немээрин өөренип көөр бис. Школавыс черле эрги болгаш дериг-херекселдерден стол, сандайларывыс арай эргижирей берген. Солуур, чаартыр дугайында база чугаалажып турар бис.

Бодум хуумда бо программаны кончук эки деп санаар мен. Ылаңгыя хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге деткимче. Чамдык уруглар бажыңга чөмненип четтикпейн-даа барган боор. Ынчангаш школага изиг чем-биле чөмгөрери уругларның өөредилге талазы-биле-даа сайзыралыңга, кадык-шырак-даа болурунга эки-дир. Бир дугаар чылында уругларны деңзилеп албаан болдувус. Ынчалза-даа

ажы-төлдүң деңгели каракка көзүлдүр-ле шырак апаар чорду. Өзөр үезинде уругларны эки шынарлыг чем-биле чөмгөрери дыка чугула. Ынчангаш келир чылын чаа өөредилге чылының эгезинде бичии уругларны деңзилеп алыр деп бодалдыг бис.

Кызыл хоорайның 3 дугаар школазының өөреникчилериниң ачазы Мерген Шомбун: «Үш ажы-төлдүг бис. Оолдарывыстың улуу 6, а бичиизи 5 классты бо чылын доостулар. Хеймер урувус бо чылын 1 класска өөренип кыштаан. РФ-

тиң Президентизиниң Айыткалы-биле школаларга эге класс өөреникчилерин изиг чем-биле чөмгөрер апарганын дыка эки деп санаар-дыр мен. Чүге дээрже биске, хөй ажы-төлдүг өг-бүлөгө, ада-иези бис ийилээн ажилдап турар-даа болзувусса, акша-көпеек чедишпейн баар үелер турар. Оолдарывыска автобустаар болгаш столоваяга чөмненир акшаны ыяап бээр бис. Чамдыкта акша чок-даа апаар таварылгалар турар. Ажы-төлүвүс школадан кээрже, чүнү өөренигенин, чүнү чигенин сонуургап айтырар бис. Бичии уруглар бажыңга-даа черле ындыг боор, бирде, чөмни аажок амданнанып чиир, бирде, чивейн-даа баар. Школага база ындыг, хөй кезинде чөмненип алган болур чорду. Ада-иелерге ажы-төлү тодуг-догаа болурундан эки чүве кайда боор. Ынчангаш изиг чем-биле уругларны чөмгөрип турар апарганынга чүүлдүгүнөрдир мен».

Өске ада-иелер-биле школаларда изиг чем дугайында чугаалажырга, ажы-төлү школаның изиг чөмненир чивес-даа болур. Ынчанмай канчаар, кижича бүрүзү чаңгыс аай болбас, уруг бүрүзүнүн кижизидилгези, чиир чөмни аңгы-даа боор. Ниитизи-биле алыр болза, эге класстарны изиг чем-биле хандырып эгелээни эки. Ук программа боттангаш, бир дугаар ажилдап кыштааны бо. 2021-2022 өөредилге чылында бо программа ам-даа сайзыраар, чаартылгалар болур дээрзи чугаажок.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

Уругларның айыыл чок чоруунуң айы

АДА-ИЕЛЕР, ХАРЫЫСАЛГАҢАР КОШКАТПАҢАР!

Чайгы дыштанылга келген. Ынчангаш ажы-төлдүң айыыл чок чоруун күштелдирер сорулга-биле, өөредилге албан черлеринде янзы-бүрү хемчеглерни организаастап, баш удур ажылдарны ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы чорудуп эгелей берген. Чайгы дыштанылга бетинде ажы-төлдүң айыыл чок чоруунуң айын чарпаан.

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызында кижизидилге талазы-биле килдистиң эргелекчизи Чойганмаа Сэнди уругларның айыыл чок чоруунга хамаарыштыр ажил-чорудулганы таныштырган: «ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының специалистери кожууннарже үнүүшкүннерни кылып, ада-иелер-биле ужуражып, ажы-төлге айыыл чок чорукту тургузарының дугайында семинарларны эрттирип турар. Орук озал-ондаа, хоойлу хажыдышыкыны, өрттен, электриден, саргыдан камгаланыры, хемнер, сугларга канчаар алдынары – бо бүгү айыыл чок чорукка хамааржыр.

Орук озал-ондаанга таварышкан азы аът чарыжыңга чүгүрүк мал мунгаш, кемдээн азы сугга дүшкен, кышкы үеде чуңгулап тургаш, хол-будун сып алган дээш ажы-төл-биле чүү-даа болурга, доозазын бис демдегелеп, чогуур хемчеглерни чорудуп, чогуур органнар-биле сырый харылзаалыг ажилдап турар бис. Чыл келген тудум, ада-иелерниң ажы-төлү дээш харысалгазы кошкап турар. Школадан дашкаар ажы-төл-биле бир-ле

чүве болур болза, ада-иези харыылаар. Бир эвес назы четпээн уруг «Комендант шагын» сагываан болза, ада-иезинден өске буруулуг кижича болур.

Июнь 1-ден эгелээш, школалар чанында лагерьлер, база 10-15-тен тура хоорайдан ырак черде турар лагерьлер ажыттынар. Лагерьлерге ажы-төлдүң айыыл чок чоруун күштелдирер дээш, чөвүлелди тургускан. Ол чөвүлелде Онза байдалдар яамызындан, Росхереглелхайгаарал эргелелинден, Өөредилге болгаш эртем яамызындан кежигүннер кирип турар. Олар дыштанылга эгелээр мурнунда лагерьлерниң өртке удур дериг-херекселениң, видеокамераларының бар-чогун, аңаа ажилдаар башкыларның болгаш өске-даа ажилчыннарның COVID-19-ка удур вакцина салдырганын дээш шуптузун хынаар.

Бо чайын 14000 өөреникчи 182 лагерьге дыштаныр. Дыштанылга бетинде школаларга ада-иелер хуралдары ыяап болур. Аңаа ада-ие бүрүзү дыштанылга үезинде ажы-төлү дээш боду харысалгалыг деп хол үжүүн албан бижири. Лагерь барбаан уругларга библиотекаларга, Культура бажыңнарынга, сесерликтерге янзы-бүрү хемчеглерни эрттирери көрдүнгөн.

Хүндүлүг ада-иелер, ажы-төлдүң айыыл чок чоруун күштелдирип, харысалгалыг болурунче силерни кыйгырдым!».

«КОМЕНДАНТ ШАГЫН» САГЫЫРЫН САГЫНДЫРЫП ТУР

ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызы назы четпээн уругларга «комендант шагын» сагыырын сагындырып турар. Неделя санында Иштики херектер яамызының ажилдакчылары назы четпээн уруглар-биле озал-ондак болдурбазы-биле хөй-ниити черлеринче үнүүшкүннерни чорудуп турар. Дүнеки үеде ада-иезиниң үделгези чок назы четпээн уругларны хөй-ниити черлеринден тудуп эккеп турар таварылгалар бар.

Кежээ 22.00 шактан эртеңиниң 6.00 шакка чедир назы четпээн элээдилер кудумчуга, хөй-ниити черлеринге ада-иези чокка, чааскаан чоруп болбас ужурлуг

деп «Бичии уругларның кижизидилгезинге болгаш өзүп сайзыраарыңа багай салдар чедирбезиниң дугайында» ТР-ниң 13.07.2019 чылда үндүргөн 1489-3 дугаарлыг хоойлузунга үндөзилээш, «комендант шагын» тургускан.

Кызыл кожуунуң төвү хоорайжыткан Каа-Хем суурнуң 1 дугаар ортумак школазының тыва дыл болгаш чогаал башкызы Чинчи Баазан ук школада «комендант шагын» идеккейлиг чорудуп турарын дыңнаткан: «Ылаңгыя күскү, кышкы, часкы дыштанылгалар үезинде кайы класстарның ада-иелери дежурныйлаарын директор боду хуваап каар. Часкы дыштанылгада 5 класстарның ада-иелери дежурныйлаан болза, дараазында бир өске класс дээш ээлчег езугаар чоруп олурар. Оон ыңай эр башкыларның ээлчечип алгаш, үнүүшкүннер кылыр хүннери база бар. Ол ышкаш социал педагогтар тускай дежурныйлаар үелерлиг. Суурнуң хөй чон чыгыр черлерин үлежип алгаш, кежээки үеде хынап турар. Дежурный ада-иелер, социал педагогтар садыгларны кезип, арага, таакпы болгаш газтыг чүүлдерни назы четпээн уругларга садары хоруглуг дээн ышкаш сагындырылганы кылып, эрткен-дүшкен чонга школаның баш бурунгаар белеткеп кылганы тускай буклеттерин үлөп турар. А чайгы дыштанылгада чүгле социал байдалы берге өг-бүлелерниң ажы-төлүн болгаш учетта турар уругларга хамаарыштыр хайгааралды соксаал чок чорудар».

Школачы дыштанылгалар үезинде ажы-төлге айыыл чок чорукту тургузары, оларны камгалап хайгаараары – ада-иелерниң улуг харысалгазы. Ынчангаш, хүндүлүг ада-иелер, ажы-төлүнүрүң улуг кичээнгейге ап, хайгааралыңарны кошкатпаңар!

Арынны Айдың ОНДАР белеткээн.

Кадык камгалалы

АДАЛАРНЫҢ
ХАРЫЫСАЛГАЗЫ БЕДЭЭН

Чылдың-на июнь 1 – Уруглар камгалалының хүнүндө бүгү чурттуң кичээнгейи чаштарда болур. Чүгө чаңгыс бо хүнде чаштарже сагыш-салышкын улгадып турар деп чугаалаары база шын эвес. Кандыг-даа ада-ие бодунуң ажы-төлүнүң чаагай келир үези, оларның омак-дыштыг өзүлдөзү, быжыг кадыкшылы дээш хүннүң-не бүгү күжүн үндүрүп турар болгай. Ылаңгыя кадык кошкак уругларга күрүнөдөн кандыг дуза көрдүнүп турар, оларның кадыын быжыктылары-биле кандыг хемчеглер алдынып турарының дугайында чугааны бөгүн чорудары чугула.

Бо удаада Республиканың уруглар кадыкшылын экижидир эмнээр төвүндө кандыг ажил чоруттунуп турарының дугайында номчукчуга таныштылары-биле төптүң улуг эмчизиниң оралакчызы **Алла Алексеевна ХОВАЛЫГ**-биле кыска интервьюну кылган бис.

– Алла Алексеевна, бо төпче колдуунда кандыг уруглар кээп турарыл?

– Бистиң төптүң ажилының кол угла-нышкыны, кадык кошкак уругларның эмнээшкиниге улаштыр дуза кадары. Кол эмнээшкин алган соонда, оларны бо төпче эмчилер чорудар болур. Колдуунда кемниг төртүтүнген болгаш эрте төртүтүнген уруглардан эгелээш, 18 харга чедир уругларның кадыын быжыктылары-биле күженишкенин ажилдап турар бис.

– Хар-назы аайы-биле көөр болза, бо хүнде байдал кандыгыл?

– Амгы байдалды алгаш көөр чүве болза, 3 харга чедир чаштар колдап турар.

– Чүү-даа чүвеге чылдагаан турар болгай. Мооң чылдагааны чүдөл?

– Аныяк аваларның кадык кошкак болуп турарында, үе-шаанда үчөт-ка турбайн, эмчи хайгааралын эртпейн турарында. Чамдык аныяк авалар чүгө божуур өйү кээрге, эмчиге баар, түңнелинде, орай эмнээшкин уругнуң кадыкшылынга улуг-ла салдар чок болур. Келир үеде ава болур дээн боганда, бир дугаарында чаш төлүнүң, ижин иштинге турда-ла, кадыынче улуг кичээнгей салыры чугула. Күзенчиг эвес төртүтүнген чаштарның база-ла кадык кошкак болур. Өске таварылгада, аныяк өг-бүлениң үрдө манааны төлү кемниг кылдыр-даа төртүтүңүп келген боор. Черле ынчаш, чылдагааннар аңгы-аңгы. Сөөлгү үеде

күрүнениң талазындан ие-чаш камгала-лынче кичээнгей улгадып турар. Бо чылдың апрель айда чурттуң Президен-тизи В.Путинниң айтышкыны база үнген. Ол ам июль 1-ден тура күш кирер. Ында айтып турары-биле, иштиг херээжен чон эрте үчөткө туруп алыр болза, төлевир акшазы хөй болур.

– Силерниң төпте амбулаторлук болгаш стационарлык эмнээшкинни база чорудуп турар болду. Мында төлевир дугайында чугаа чок боор аа?

– Ийе. Шупту халас. 10 хонук дургу-зунда стационарлык эмнээшкинни уруг-ларга чорудар. Оларны хүнде 5 катап, ада-иезин 3 катап изиг чем-биле чемге-рип турар. Чыдып эмнээр уругларга 10 орун көрдүнген. Колдуунда кожуундан келген улус болур. Хүндүскү азы амбу-латорлук эмнээшкин ап турар уругларга 8 орун бар. Бир бөлүк аайы-биле 250-300 уруг эртип турар. 10 хонук эмнээшкин соонда, ол уругларның ада-иелеринге кичээлди эрттирери көрдүнген. Ол дээр-ге ада-иелер бажыңнарынче чана бергеш, массаж, болгаш өске-даа сула шим-чээшкиннерни кылып, эмчиниң дузасы чокта уругларының кадыын улаштыр быжактылары.

– Ажы-төлүнүң кадык дээш ада-иелер бүгү күжүн харамнанмас бо-лур. Ындыг-даа болза, амыдыралда чамдык чижектер, шуут дедир база болгулаар. Чамдык адалар инвалид ажы-төлдүндөн оспаксыраар, харын-даа өг-бүлезин каапкаш, чоруй баар таварылгалар эвээш эвес-ле болгай. Мында кандыгыл?

– Шын, ийе. Ындыг таварылгаларны чок деп болбас. Ооң мурнунда чылдар-да кадык кошкак уругларын колдуунда авалар ажаап-карактаан чоруур чүве. Ам, сөөлгү чылдарда, байдал шуут

өскерилген. Эки талаже өскерилген. Адаларның идепкейи улгадып, кадык кошкак ажы-төлү дээш дыка кызар апар-ганы эскертингир. Бо байдал бисти, эмчи-лерни, дыка өөртүп турар. Кажан ада-ие кады демниг чоруурга, уруг-дарының кадының байдалы-даа экижиер, дүрген сегиер боор.

– Бо төпке эмнээшкин алган уруг-ларның каш хуузу экижиер турар ирги?

– Сөөлгү чылдарда көзүлдүр-ле 60-70 хуузуңуң кадының байдалы турга-нындан экижиер турар. Ындыг-даа болза өскерилге чок (без перемени) деп бөлүктүң уруглары база бар. Олар 5-10 хуузу тур-гузуп турар.

– Кожууннарда кадык кошкак уруг-лар-биле канчаар ажилдап турар силер?

– Чедери берге көдээ суурларже мо-бильдиг бригада график ёзугаар үнүп ту-рар. Чамдыкта яамывыстың бөлүү-биле чоруп турдувус. Боттарывыс бригадавыс айда 4-тен эвээш эвес үнүүшкүннерни ал-бан кылып. Тожунуң Сыстыг-Хем, Ырбан, Мөңгүн-Тайганың Тоолайлыг, Эрзинниң Качык, Бии-Хемниң Хүт, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хем, Чөөн-Хемчиктиң Элдиг-Хем бо суурларга шуптузунга чедип, уругларның кадыын хайгааралда алган бис.

– Төпте чеже эмчи бактаап турар? Кадрлар айтыры, эмчиниң дериг-херексели-биле хандырылганар кан-дыгыл?

– Дериг-херексел талазы-биле хан-дырылгавыс эки. Төпте шупту 99 киж-и ажилдап турар бис. Оларның иштинде 24 дээди эртемниг эмчилер, 36 ортумак эртемниг эмчи сестралары болгаш дээди эртемниг эмчи эвес специалистер: 4 пси-холог, 2 логопед, 4 инструктор ажилдап турар. Бедик дуржулгалыг эмчи, Аркадий Александрович Начиниң удуртулгасы-

биле коллектив демниг, үеден чыдып кал-байн, бурунгаар быжыг көрүштүг ажилдап турар бис. Бодум 20 чыл эмчи стажтыг, бо төпте улуг эмчиниң оралакчызы болуп ажилдаанымдан бээр дөрт дугаар чыл болуп тур.

– Үеден чыдып калбайн ажилдаары чугула деп бодаар-дыр мен. Бо тала-зы-биле төптүң чаа чедиишкени бар бе?

– Ийе. Медицина чаңгыс черде тур-байн турар. Чылдың-на янзы-бүрү чаар-тылгалар, эмнээшкинниң чаа аргалары хүннүң-не немежиер турар. Бистиң төп Россия деңнелинде бисышкаш төптерден чыдып калбас дээш, күженишкенин ажилды чорудуп турар. Чижээ, 2018 чылдың январь 9-тан тура бистиң төпте ботулинотерапияны база кыла берген. Ону эгелээр мурнунда невролог эмчивис

Владимир Владимирович Сакпан Тюмень хоорайга билиин бедидер курстарга өөрөнгөн. Ам Россия чергелиг эмнээш-кинни чорудуп турар. Мооң мурунда чылдарда ада-иелер уругларын эдертип алгаш, Москва, Иркутск дээш соңгаар хоорайларже чоруп турган. База бир чаа чүүл, 2019 чылдан тура ине-биле эмнээш-кинни (рефлектотерапия) чорудуп эге-лээн бис. Бо талазы-биле невролог эмчи-вис Чойгана Мергеновна Өскөн чорудуп турган, ам декретте олурар. Оон аңгыда, удавас аът мундуруп эмнээр (ипотерапия) арганы база чоорту кириер деп планнап турар бис. Өөредип алган инструктору-вус база бар. Бо талазы-биле удуртукчу-вус чогуур айтырылганы өөрөнип көрүп, ажилды чорудуп турар.

– Айтырылгала харыылааныңар дээш, четтирдим!

Чуруктарны интернеттен алган.

ЭМЧИДЕ ЧЫДАР
УРУГЛАРГА БЕЛЕКТЕР

Июнь 1 – Бүгү-делегейниң уруглар кам-галының хүнүндө эмчиде чыдар уругларга байырланчыг байдалды эмчилер тургускан. Олар чигирзиг чемнер болгаш кат чулуундан кылган сук-суннарны тус-тузунда уругларга тутсуп, оларның чараш байырлалы болуп турар дээрзин сагын-дырып, байырланчыг байдалды организа-стаан. Ол ышкаш ол хүн уруглар эмнелгезинде чемниң менюзунга база амданның чемнери немээш.

Чаштарның кадыын быжыктылар дээш, сагыш салып, эмнээшкинни чорудуп турар эмчилер уругларга чогуур кичээнгейин чүгө байырлал хүнүндө эвес, өске-даа үеде доктаамал салып турар.

ҮЕР ҮЕЗИНДЕ

Тожу кожуунда үерлээшкин үезинде, чоннуң аргыжылгазы үстү бээр, эң-не кол чүүл – эм-таң-биле хандырылганын кошкадып болбас. Эмчилерниң талазындан чоннуң кадыкшылының байдалынче шыңгы кичээнгейни салыры чугула.

Чүгө дээрже хем-суг улгадып, үер-чайык болган соонда, кудуктарның суу база хирленип болур. Ынчан чоннуң ижер суунуң шынары баксыраарга, ижин-баар аарыглары тытпып болурунун айыылы бар. Ынчангаш үерлээн хемниң ийи талазында дүрген дуза чедирер эмчи бригадалары дүн-хүн чок дежурныйлаашкыны чорудуп турар. Херек болза, дүрген дуза машиназы база белен.

Оон аңгыда, түр када улусту чыттырар пункту-ларда эмчилер чоннуң кадының байдалын док-таамал хайгаарап көрүп, чогуур дузасын чедирип турар.

Арынны Карина МОНГУШ белеткээн.

Спорт

КАДЫК АМЫДЫРАЛДЫ
СУРТААЛДААН МАРАФОН

Бүгү-россия чергелиг "ЗаБег" деп чадаг чарыш марафонунга Тывада чиик атлетикага сонугралдыг чүс-чүс спортчулар хөйү-биле киришкен. Тыва Республиканың спорт сайыды Субудай Монгуш бүгүдеге спорт байырлалын таварыштыр байырны чедирип, чарыштың киржикчилеринге чедишкенин күззэн. Олар назы-хар аайы-биле 5, 10, 21 км хемчээлдерге чарышкан.

Москва шагы-биле 9 шак турда чурттуң 85 хоорайыга чарыш эгелзэн. Баш бурунгаар саннаашкын-биле бүгү Россияда 150 муң ажыг спортчу киришкен. Бо дээрже Россияның девискээринде болуп турар эң-не хөй киржикчилиг маргылдааларның бирээзи.

Мындыг хемчээлдиг спортчу хемчег дээрже хамыктың мурнунда күш-культура кичээлдеринче россияжилерни, ылаңгыя аныяктарны хаара тудары, кадык амыдыралды болгаш күрүнениң кадыын суртаалдаары болур.

Шагаан-Арыгның дугаары 1 школазының, Эйлиг-Хемниң, Торгалыгның өөреникчи, күш-культура башкылары киришкен. Торгалыг школазындан 10 өөреникчи, башкызы Сылдыс Узун-оол база марафонга маңнаан. Каң-Демир Домбаа 10-12 харлыглар аразына чемпионнаан, Найдан Монгалыи 3-кү шаңналдыг черге төлөпиг болган. Эйлиг-Хемниң күш-культура башкызы Т.В. Дамдын өөреникчизи Намзырай Дакур-оол-биле россияжи чадаг чарыштың киржикчилери болганнар. Тилекчилерден аңгыда, финишче кирип келген киржикчи бүрүзүнге марафоннун медальдарын тывыскан.

Чойган САМБЫЛА – Россияның Ушу федерациязының тренери. Ол Тываның күрүнө лицейинге ажылдап тургаш, Сибирь федералдыг округтун чемпионадынга 14 чемпионнун, 34 шаңналдыг черлериниң эдилекчилериниң, Европага 2 чемпион болгаш 3 шаңналдыг черлериниң эдилекчилериниң тренер башкызы. Тываның күрүнө университетиниң баазына 37 ушу методизин, 12 ушу тренерлерин белеткзэн.

– Спорттун бир онзагай хевири "ушу" дугайын номчукчуларымыска каксы таныштырып бээрлерни дилээр-дир бис, Чойган Николаевна.

– Ушу дээрже онза-чараш, нарын уран чүүл болуп турар. Кижиниң кадыкшылынга, хан-дамырынга, сөөк-даянга улуг дузалыг. Чүге дизе кижиниң мага-бодунга шимчээшкн турбас болза, хан-дамыр эргилдизи оожум болур. Ылаңгыя улуг назылыг улустун организминин органнарының ажылдаары оожумнай бээр. Кажан киж бодун сайзырадыры-биле сула шимчээшкннер кылырга, кижиниң организминде даштыкы-даа, иштики-даа кыдыындан кээп турар байдалдарга турумчудуп камгалаар бир арга болур. Чижээлээрге, шимчээшкн чок олурарга, шыңган ээди эвээжээр. Шыңган ээт суларааргала, сөөк-даякка аар апар. Ол кижиниң сөөгүнге дуза болур. Скелет дээрже-ле терек-биле деңнээр болза, дазыл болур. Шыңганнар биле сөөк-даяк бот-боттарын деткижи, быжыг сайзыралдыг турар болза, кижиниң назыны узун болур.

– Ушунуң сорулгалары кандыгыл?

– Ушунуң бир сорулгазы кадыкшылче угланган. Улуг-даа, бичии-даа кижиниң организминге улуг дээштиг: киж сергек-даа, угаан-медерели-даа эки, бодалдары-даа дүрген, амыдыралга шаптаразыннар тургустунуп кээрге, ону ажып эртеринге дузалыг болур.

Ийде, ушу дээрже спортчу хевир. Ол Олимпий хевиринче кирбзэн-даа болза, кончуг чараш, сайзырап чоруур уран чүүл. Бүдүн делегейде ушу улуг сайзыралды алган. Оларның бирээзинге Россия хамааржыр. Ол Кыдат-биле деңге чоруп олурар. 2014 чылда Кыдатка маргылдаага киришкен бис. Тывадан 4 киж чораан бис. Тываның адын тудуп, Россияның чыынды командазынче кире берген турганымыс ол. Ол база улуг аас-кежик деп бодаар мен. Киржип келген командалар аразындан индийлер, кыдаттар, россияжилер шыырак деп көрген мен. Россияның иштинде Сибирь федералдыг округ тергилдеп турар, ооң иштинде Бурятия. Ынчан СФО-нуң иштинге турган. Бурятияның тренери, ушу федерациязының президентизи Игорь Марковец – ушуну бедик деңгелде сайзырадып турар. Оны ыңай ушу Новосибирскиде, Иркутскиде, Красноярскиде, Ыраккы Чөөн чүкте, Тывада сайзырап турар. Ниитизи-биле алырга, Россияда ушу дески эвес сайзырап турар. Ол ам тускай эртемниг кижилерниң бар-чогундан хамааржып турар. Оон аңгыда, Россияда ушунуң кол дөзү Москвада. Ында спортчу школа бар. Улуг мастер Глеб Безруков ындыг улуг школаны туттургаш, тургускаш, ушуну сайзырадып турар.

Уш дугаарында, ушу дээрже философия болур. Ооң кол утказы буддизм-биле сырый харылзаалыг. Чүге дээрже ушунуң кол сорулгазы болгаш угланышкыны дириг бойдус. Дириг бойдус дээрже-ле киж база ында кирип турар. Дириг бойдус болгаш киж чер кырынга сайзырап, хөйү-биле эптиг-демниг чурттаар, бот-боттарың хүндүткелдиг, камналгалыг болуру. Ушу дээрже бир дугаарында бодун болгаш бодундан кошкак улусту

УШУ ДЭЭРЖЕ ЧУРТТАЛГА-ДЫР

• Интервью

камгалаар дээн уткалыг. Ол ук-дөс кайыын келген дээрже, шаанда шагда кажан ушу Индияга тургустунуп турар үеде, колдуу кадыкшыл болгаш дайынчы хевире турган. Шуут дайынчы хевир кылдыр Кыдатка кончуг сайзыраан, Ынчангаш ушунуң утказы бодун болгаш өг-бүлезин камгалаары кылдыр тургустунган.

Чоорту сайзырааш, спортче шилчий берген. Оон улаштыр кадыкшыл хевире көстүп келген. 3 аңгы хевирниң ушузу бар деп ынчаар билип турар мен. Тывага 1990 чылдарда спортчу хевир кылдыр келген. Амгы үеде чурт баштың Владимир Путин чоннуң кадыкшылыңче, узун назыныңче кичээнгейни салып турар. Чүге дизе күрүнениң сайзыралы кижилерниң кадыкшылындан

улуг хамааржыр. Кызып-кызып өөредип алырга, кадык кошкак, назыны кыска болурга, күрүнөге чидирип болуп турар. Кижилерни өөредип, өстүрүп алыры – нарын айтырыг. Кижиниң кадыкшылы болгаш сайзыралы эки болур болза-ла, амыдыралга ажык-дузасы улуг болур.

– Ушу талазы-биле тренер ажылыңар канчаар эгелзэнил?

– Ушуну 5 дугаар школага студент үемде башкылап эгелзэн мен. Бичии када өөредиримге, улаштыр өөредирин дилеп турганнар. Ынчалза-даа өөредилгемни уламчылаары-биле чай алынмайн барган мен. Катап 2008 чылда Субедей ажыттынып турар үеде эки турам-биле төлөвир чок кичээлдерни эрттирип эгелзэн мен. Тускай сорулга-биле күрүнө лицейинге 2009 чылдан 2017 чылга чедир ажылдаан мен. Күрүнө лицейинге ажылдаарымга, меңээ чиик болган. Өөредилгеже кол кичээнгейни угландырып турза-даа, немелде кичээлдерже демей-ле кичээнгей улуг турган. Лицейиниң коллективинге, өөреникчилерге болгаш оларның ада-иелеринге улуу-биле четтиргеним илердир-дир мен.

– Тывада ушунуң амгы байдалы кандыгыл?

– Ушу дээрже мага-боттун бүгү талаларын сайзырадыр хевир. Ылаңгыя бичии уругларга кончуг чугула.

Ушуну сайзырадып турар федерация бары өөрүнчүг. Ынчалза-даа мен бодаарымга, кичээнгей болгаш деткимче ам-даа эвээш. Ынчангаш бо талазы-биле Спорт яамызы биске деткимчени берип, программалардан өөренип көөр болза, ынчан кончуг сайзыраар. Тыва чон дендии талантылыг.

Амгы үеде "Кадыкшыл" деп бөлүүвүсте 18-тен 84 хар чедир назылыг күзөлдиг кижилер бар. Тыва чон улуг-биче, эр-кыс дивес кадыкшылче улуг кичээнгейни салып, кадыын быжыглаар сорулганы салып турар апарган. Өөреникчилерим аразында дендии харысагалыг, кичээл үспес, озалдавас, шын сеткилинден кээп турар 30 хире киж бар. Оларны онзагай улус деп санаар мен. 3 дугаар чыл кичээлдеп турар бис.

– Кичээлдерини кайда эрттирип турар силер?

– 2 чыл бурунгаар хоорайның Чөөн микрорайонунда профилактика төвүнүң залына эрттирип турган бис. Оон даргазы Айдын Сарыглар аңаа кичээлдер эрттирер аргаларны берген турган. Амгы үеде ындыг аргавыс чок. "Алдын дошкада" фойеге кичээлдер эрттирер арганы Культура яамызы берген. Кичээлдеривис сентябрдан апрель айга чедир болур. Чайгы үеде огород ажылы, дыштанылга дээш улус чай чокталы бээр.

– Өөреникчилериниң-биле маргылдааларга киржип турар силер бе?

– Өөреникчилерим аразында маргылдааже белеткеп болур улус бар. Ону кылырда, тускай сорулга салыр херек. Делегей чемпионунче үнерде, баштай республикага, СФО-га чемпион болур. Москвага Россияның сылдыстары маргылдаага база киришкен турар ужурлуг. Бо чадаларны эртип шыдаптар болза, Европа чемпионнадынче чорудар. Аңаа чемпион азы шаңналдыг черни алыр болза, делегей чемпионунче чоруй баар. Ынчангаш бүдүн чыл ишти соксаал чок белеткенир апар.

– Каш хардан тура ушуже барып эгелээр болза экил?

– Кичээлдерни эрттирерде, назы-хар аайынче бөлүктөп алыры чугула. Чүге дээрже бичии уруглар болгаш улуг назылыг улус дораан шылай бээр, аныяк улустун күжү хөй болгаш манап туруп бээр. Ушуну 6-7 хардан эгелээр болза, кончуг таарымчалыг. Ол үеде ушуну эгелээр болза, кончуг чемпионнар ынчан үнүп болур. Ынчан уруг ушуну сонугурай бээр болза, олчаан салдынмайн баар. Школаже 6-7 хар үезинде өөренип кирерин анаа эвес айтып каан.

– "Шын" солуннуң номчукчуларыңа, тыва чонувуска чүнү күзээр силер?

– Кол-ла чүве кадык болуру. Кадык болуп, узун назылаар дизе, спорт-биле өңүктөжип, шимченип чорууру чугула. Ылаңгыя ушу бүгү талазы-биле сайзырадыр болганда, спорттун бо хевирин силерге сүмелээр-дир мен. Ол ышкаш шын чөмөннелгеден база кижиниң кадык хамааржыр. Хүннүң-не эъттиг чөмөр чип-ле турары шын эвес, организмни дыштандырып, витаминниг, хоолулуг чөмөрдөн чип турунар. Тыва чуртувустун сайзыралыңа силерниң кадыкшылыңар болгаш сайзыралыңар улуг идигни бээр.

Арынны Чыжыргана СААИ
белеткзэн.

Күш-ажылдың кижизи

ИНЕК, БЫЗАА «БАШКЫЛААРЫНЫҢ»
ОРНУНГА ӨӨРЕНИКЧИЛЕР-БИЛЕ АЖЫЛДААШ...

Кырган-авам, кырган-ачам сугга малчын аалга-ла өскөн мен. Сууржуң амыдырал-даа билбес турдум. Бир каттап ийис дуңмаларым кавайлыг чашта, авам, ачам мени суурда бажыңыңа эккелген. Авам, ачам ынчан Сүт-Хөл кожуунун Кызыл-Тайга суурнуң Бай-Булуңга чурттап турган. Угбаларым, акыларымдан өске эш-өөр деп улус турар деп-даа билбес чораан мен. Бир хүн сизген кажаазыңа ойнап турумда, бир бичии мен-не хире уруг сизгенде ойнап тур. Кады ол сизген кажаазыңа чула-ла ойнаан бис. Ойнап турган эжимни авазы кыйгырып чедип келди. Көөрүмге, дыка-ла чараш аныяк уруг чүве ынчан. Эжимниң авазының чаражын деп магадап артып калган мен.

Мээң школа кирер назыным чеде бергенде, суур бажыңа көжүп келген бис. Сентябрь 1-де школа чыскаалыңа чеде бээримге, ынчан сизгенге кады ойнап турган эжим чаңгысклассым болду. А эжимниң авазы, чарашынып турганым ие – күш-ажыл башкызы болган ийик. Школачы чылдарымда бо башкымың мээң болгаш өске-даа уругларның амыдыралыңа киржилгеи хөй болган. Чүге дээрме ол бичии уругларны кыс кижиниң билир ужурулг чүүлдеринге өөредип чораан. Ажы-биле чугаалаар болза, ие кижиниң кыс уруунга өөредир ужурулг чүүлдериниң доозазын уругларга өөреткен башкы деп болур. Күш-ажыл кичээлинде чугайланар кисточкаларны

терезинден кылып, чугайланып, торт, печенье дээн ышкаш амданның чемнерни быжырып, дааранып, аргыттынып дээш херээжен кижиниң кылыр-ла ажылдарыңа бисти өөреткен.

Чүгө күш-ажылга хамааржыр чүүлдерге эвес, а кыс кижиниң канчаар шын алдынарын, канчаар кеттинерин, кайы-хире назы-харында кыс кижиниң четчип-быжа бээрин дээш өске кымның-даа кижиге өөретпези чүүлдерни тайылбырлап чораан.

Күш-ажыл кичээлинде чем кылып турган үвисте, дыка солун өөредиглиг төөгүлери, болуушкуннарны чугаалап бээр, бичии уруглар-биле чугаалажып, харылзаа тудуп билири аажок башкы чүве. Ындыг башкыларны өөреникчилери утпас, сактып, үнелеп чоруур болур. Шынап-ла, өске башкылардан ылгалдыг, кеттинери, алдынары тускай башкы чүве. Ооң өске улусту ол-бо деп, бак чаңнап турганын черле сагынмас мен. Езулуг-ла бургандан чаяалгалыг башкы-дыр ийин. Ол дээрме Кызыл-Тайга ортумақ школазыңа 49 чылдарның дургузунда ажылдаан, хоочун башкым РФ-тиң Өөредилге болгаш эртемниң хүндүлүг ажылдакчызы Берзат Каң-ооловна-дыр. Ынча чылдар иштинде та чеже-чеже чаштарны өөредип, амыдыралдың каалама делгем оруунче үдээн. Ол боду база хөй ажы-төлдүң ынак авазы, уйнуктарның кырган-авазы.

Берзат Ондар Кызыл-Тайга ортумақ

школазының 8-ки класын 1967 чылда, а Кызыл хоорайның 2 дугаар школазының 10-гу класын 1969 чылда дооскан. Школа дооскан соонда Ишкин болгаш Кызыл-Тайга кооперативинге 1 чыл иштинде саанчылааш, «Мурнакчы саанчы» деп хүндүлүг атка төлөтүг болган. Ооң соонда Кызылдың башкы училищезиниң эге класстар өөредир салбырын дооскан. «Эртем чедип алгаш кээримге, интернат эргелекчизи Чимит Ховалыг, «Мурнакчы саанчы кижиге чүге эртем чедип алгаш келдиң, улаштыр саанчылап ажылдаар турган сен» дээш дыка хомудаан» – деп башкым чугаалаар кижиге. Инек, бызаа «башкылаарының» орнунга өөреникчилер-биле ажылдааш, РФ-тиң Өөредилге болгаш эртемниң хүндүлүг ажылдакчызы аттың эдилекчизи болган.

Төрээн школазыңа кээрме, школаның ынчангы директору Оскал-оол Куулар чаа келген аныяк башкыны орус дыл башкызы кылдыр ажылче хүлээп алган. Элээн ажылдап чоруй, боду черле чогаадыкчы, ус-шевер кижиге болгаш, дилеп тургаш, уругларга күш-ажыл кичээлиниң башкызы апарган. Ооң соонда школа директорунуң класстан дашкаар ажылдар талазы-биле ораакчызы болуп, 27 чылдың дургузунда ажылдаан. Ажы-төлдүң делегейге көрүжүн делгемчидер, культуразын бедидер, кижиге болуп хевирлеттинеринге эң-не улуг идигни бээр ажыл. Ону чогаадыкчы салым-чаяан чок кижиге ынча чылдар иштинде үзүк-соксаал чок кылыры болдунмас. Уругларга болгаш бодунуң ажылыңа ынаандан ол хөй чылдарның дургузунда

шылаг-могаг чокка ажылдаан.

Тываның аңгы-аңгы булуңнарында ажылдап, амыдырап чоруур, янзы-бүрү мергежилдик ажылдакчыларның хүндүткелдиг башкызы – Берзат Ондар чоокта чаа 70 харлаан юбилейин демдегледир эрттирген. Мугур харлаан юбилейинге чедир тура-соруун салбайн, төрээн школазыңа ажылдааш, чоокта чаа ынак школазы-биле байырлашканы бо. Чогаадыкчы кижиниң кылып чорудар хемчеглери-даа болза, уткалыг болгаш тывызыксыг. Юбилейин өскелерден ылгалдыг солун болгаш уттундурбас кылдыр эрттиргенин Кызыл-Тайга ортумақ школазының аныяк башкызы Елена Ондар мынчаар чугаалады: «Ындыг чараш, уткалыг байырлажышкын көрүп көрбээн мен. Төрээн школазы-биле дыка чараш кылдыр байырлашкан. Школага хрусталь люстраларны белекке берген. Улуг болгаш бичии класстар башкыларының, ажылчыннарның дээш коллективтиң аңгы-аңгы командаларының аразыңа хол бөмбүүңге маргылдааны, ыры, шүлүк мөөрейлери дээш янзы-бүрү мөөрейлери организаастааш, башкы бүрүзүңге хол белектерин сөңнээн. Бодунуң ораакчылап ажылдаан чылдарында директорлап чораан башкыларның чыскаалын база организаастаан. Кады ажылдап чорааны директорларының бир-ле онзагай талаларын, кайы адырны эң-не хөгжүдүп, ажылдап чораанын демдеглээш, директор бүрүзүңге алдын бижиктиг кызыл кожааларны шараан. Оон аңгыда, үш башкыга тускай аттарлыг дүжүлгө бөрттерин кедирген. «Суг-чинчи кадыны» – Долаана Ондар, «Шинчилел ажылдар кадыны» – Елена Ондар, «Ногаан өртемчей кадыны» Яна Ондар болган бис. Школаның хүндүлүг хоочуну, бодувустуң-на башкывыс төрээн школазы-биле ынчаар онза кылдыр байырлашканыңа дыка өөрдүвүс. Оюн-тоглаага киришкен коллегалардан холу куруг чанган кижиге черле чок. «Орус ужаларны»-даа шаңналга тыпсып турду. Онзагай байырлал болду».

Кожуун төвүнүң өөредилге эргелелинден аалчылар база кээп, кожуунуң хүндүткелдиг хоочун башкызыңа байыр чедирип, хүндүлүг дыштанылгаже үдешкенер.

Эң-не аас-кежиктиг кижиге дээрме ажылыңа ынак кижиге дижит болгай. Бо башкымын мен бодум хуумда эң-не аас-кежиктиг кижиге деп санаар мен. Чүге дээрме ол бодунуң кылып чоруур ажылыңа сеткилинден бердинген, өөреникчилеринге ынак башкы. Бистиң аравыска шак мындыг чуртталгага ынак, аас-кежиктиг кижилер ам-даа көвүдээр-ле болзунам!

Айдың ОНДАР.

Чуруктарны маадырның архивинден алган.

“Улуг салгал” федералдыг төлевилел

ТЫВАНЫҢ ГЕРИАТРИЯ АЛБАНЫ ЭКИ ДЕМДЕКТИ АЛГАН

“Демография” национал төлевилелдин “Улуг салгал” деп федералдыг төлевилелиниң боттанышкыны республиканың гериатрия албанының сайзыралыңа улуг идигни берген.

Тывада “Демография” национал төлевилелдин элээн каш угланышкыннарын боттандырып, улуг салгалдың кижилериниң кадыкшылын быжыглаарының талазы-биле хемчеглери ап чорудуп турар. Чоокта чаа төлевилелдин боттанышкынын хынап, Тывага кээп чораан бистиң кураторувус Валерий Короленко мында чоруттунуп турар ажылдарга эки демдекти салганын “Улуг салгал” федералдыг төлевилелдин уштап-баштаар төвүңге чугаалаан.

– Озалааш бичии республика-дыр, ынчалза-даа гериатрия албаны багай эвес хөгжүлдени алган-дыр – деп, ол демдеглээн.

Гериатрия салбырын дугаары 1 республика эмнелгезиниң чанында ажиткан. Көдээ черлерде улус-чоннуң амбулаторлуг хүлээп алышкыны канчаар чоруп турарын ол Каа-Хемниң төп кожуун эмнелгезинде кабинеттиң ажылындан көргөн.

Гериатрия албанының ажылыңа эки демдекти өске кижилер база берип турар. Оларның назы-хар талазы-

биле эң улуглары 90 хар чоокшулаан Ксения Карповна Кандыкова болгаш Галина Федоровна Лосева олар. Салбырдан үндүр бижидериниң бетинде мындыг би-

жилгени арттырып каарын черле утастар: «Планның эмнээшкенин дургузунда эмчи сестралары болгаш салбыр эргелекчизи ажылыңа ёзулуг бердинген кижилер дээрзинге шыныктывыс. Аарыг кижиге бүрүзү дээш оларның сеткили саргып чоруурлар-дыр».

“Улуг салгал” деп федералдыг төлевилел улуг назылыг кижилерниң кемдеп-бертиниишкенин профилатикалап турар. Ону непередири-биле, ырактан өөредилге программаны ажылдап кылган.

Неделя санында эртер ук өөредилге программаныңа киржилге “Кадык камгалалы” деп улуг хемчээлдиг база бир төлевилелдин “Кадык камгалалының чугаайлыг шинчизи” угланышкыныга ажылчын туруштар-биле хандыраар. Ол программаже кирген өөредилгени терапевтер, ниити практиканың эмчилери, эндокринологтар, ревматологтар, гериатрлар, травматологтар болгаш ортопедтер, анестезиологтар база реаниматологтар, эмчи агартылгазының специалистери, дүрген эмчи дузазының эмчилери эртип турарлар.

“Улуг салгал” деп федералдыг төлевилелдин боттанышкыны улуг назылыг кижилериниң амыдыралының шынарын бедидеринге база Тываның чурттакчы чонунуң назынын узадырыңа салдарлыг.

Шеңне ХОВАЛЫГ.

Бүгү делегейде делгереңгей латин алфавиттин үнденинине тургускан тыва бижи эртем-билигн чедип алырынга тываларга дөгүмчелиг болурун Тыва Арат Республиканың удуртлугазы медресе билип, латинчиткен тыва алфавитти ажилдап кылырын Үстүү-Хүрээниң улуг эртемден ламазы

ЛАТИНЧИТКЕН ТЫВА АЛФАВИТТИҢ АВТОРУ

Моңгуш Лопсан-Чимитке 1928 чылда дааскан.

Моңгуш Лопсан-Чимит Моолдун Кандан хүрээзинге 8 чыл, Төвүттүн Лавран хүрээзинге 10 чыл өөрөнгөш, кешпи атты, амгы үенин-биле алыр болза, доктор эртем адын камгалап алган эртемден лама.

Тыва алфавитти ажилдап кылып тура, Моңгуш Лопсан-Чимит латин үжүк-бижики, тыва дыл-биле төрөлдөшкөк түрк дылдыг чоннар латин алфавитти канчаар ажылап турарын ханы сайгарып көргөн. Синтаксистиг тургузуу тыва дылга чоок немец дылда үжүк-бижики латин алфавитти ажылап турарының үнденинине латинчиткен тыва алфавитти Моңгуш Лопсан-Чимит тургускаш, ону ТАР-ның Чазаанче кириген.

1929 чылдың февраль 3-те болган Тываның Улустун Революстуг Намының Төп Комитетинин Политбюрозунун хуралына кешпи лама Моңгуш Лопсан-Чимиттин ажылдап кылганы алфавитти тыва күрүнениң бижи деп хүлээп көргөн. Латинчиткен тыва үжүк-бижики солунсеткүүлдерни, номнарны парлап үндүрүп эгелээн.

Тыва улус латинчиткен тыва үжүк-бижики ажылап, бүгү делегейинин эртем-билиин шигээди алыр деп бодалын 1929 чылда Тывага чораан австрий эртемден Отто Менхен-Хельфен илереткен.

ССРЭ-ниң өөредилге черлерин дооскан, коммунистидеологияның талалакчылары, совет эрге-чагырганың

деткимчезинге даянган тыва аныяктар 1929 чылда Тыва Арат Республиканың удуртукчу органнарынче кирген соонда, ТАР-га политиктиг байдал өскерилген, тыва ниитилелди бай болгаш шажын-чүдүлге ызыгуурлук кижилерден "аштаар" политиктиг репрессиялар эгелээн. Ноян Моңгуш Буян-Бадаргы дээш тыва күрүнени тургузарына улуг үлүүн кириген 16 удуртукчуларны эрге-чагыргадан чайлаткан, чамдызын адып шийткен соонда, ТАР-га политиктиг репрессия улам калбарган.

Чадаананың Үстүү болгаш Алды хүрээлерин 1941 чылда февраль 1-де бузуп үргөдээш, оларның ламаларын репрессиялааш, чамдызын адып өлүргөн. Баштайгы тыва алфавитти тургускан кешпи лама Моңгуш Лопсан-Чимитти база оларның-биле кады адып өлүргөн. Оң мөчүзүн кайда хөөп хөөржүткени амга чедир билдинмес.

Тыва Арат Республиканың 100 чылын демдегеп эрттирип тура, Тываның шылгараңгай кижилеринин бирээзи чораан Моңгуш Лопсан-Чимиттин чырык адын тыва улус сактыр ужурулук.

ОРУУ ЫНЧААР ЭГЕЛЭЭН

Кызыл партизаннар биле актарның аразына 1919 чылдың август 29-30 хүннерде тулчуушкунун үезинде Урянхай крайның төвү деп санадып турган "Белоцарск хоорай" аттыг улуг эвес суур өрттенген. Оң чурттакчыларының хөй кезин чоокку суурларже көжүп чоруй барган. Тывага тургустунган совет эрге-чагырга органнарының саналы-биле Белоцарскини "Красный" кылдыр адааш, ону чаарты тудуп эгелээн.

Красный хоорайга Тыва Арат Республиканың Чазаанга бажың тывылгыже чедир ону Бии-Хем кожуунун Туран хоорайга түр када ажылдадыр деп шийтпирни хүлээп алган. Ындыг шийтпирни хүлээп алырынга совет эрге-чагырганың удуртукчу органнары база түр када Туран хоорайга турганы, ТАР-ның Чазааның даргазының оралакчызына соңгуттурган Маады кожуунун чагы-

рыкчы Лопсан-Осур биле Иннокентий Сафьяновтун аразында чоок харылзаалар салдарлыг болган деп чамдык төөгүчүлөр санап турар.

1922 чылдың март айның төңүзүндө ТАР-ның Чазаа, Тываның Араттын Революстуг Намының Төп комитети, Орус бот-башкарылгалыг күш-ажыл колониязының күүседикчи комитети, Россияның большевиктер партиязының район бюрозуну Красный хоорайже көшкен.

Орус бот-башкарылгалыг күш-ажыл колониязының күүседикчи комитетинин, Россияның большевиктер партиязының район бюрозунун болгаш ТАР-ның Чазааның, ТАРН-ның Төп комитетинин чаңгыс аай шийтпирни-биле 1923 чылдың июль 25-те Красный хоорайны Кызыл кылдыр эде адаан, а 1925 чылдың декабрь 24-те Кызылды Тыва Арат Республиканың найысылалы кылдыр чарлаан.

Кызыл хоорайның Тываның политиктиг, экономиктиг болгаш культурлук төвү болур оруу ынчаар эгелээн.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Ол чылдардан бээр эрткен үе ындыг-ла ырак эвес-даа бол, аныяк салгалывыска шыны-биле бижи арттырып каары артык эвес. Кызылдың аэропортунга 1967 чылда чаа дооскан аныяк тыва ужудукчулар, штурманнар ажылдай берген. Оларның аразында аныяк ужудукчу Шуварин Ондар база турган.

Ам бо хүннерде Тыва Республиканың 100 чыл юбилейинге уткуштур оларның ажил-херээн кысказы-биле-даа бол сактып, чугаалажыры бистиң арын-нүүрүвүсте.

ССРЭ-ден Тывага ынчан чаа сайзыраңгай, реактивтиг дээр ЯК-40 самолетту база берген. Шыырак ужудукчу Шуварин Ондарны ол самолеттун командири кылдыр томуйлаан. Ынчаар Шуварин Ондар ЯК-40 самолеттун эң баштайгы, бирги тыва командири болуп, ужудуп турган. Командирниң харысалгазын аныяк күштүг холдарына шыңгызы-биле тудуп, күүседип чораанын оң ажы-төлү, хадүмалары-даа билип, көрүп чораан.

Үстүү Ишкинниг Хүүректиг кайгамчык чараш, арга-дагыл оран. Хүүректиг Ондарларының ада-өгбөзунден тура арбын малын малдап, ажы-төлүн төрүп, өстүрүп келгеннер.

Намдак биле Айы-Сен Ондарларның өг-бүлөзунге беш дугаар төлү оол уруг төрүттүнгөн. Өзүгөн, дорукур оол угба-акыларындан чыда калбас, ада-иезиниң өөрүшкүзүлө болган. Ынак оглун Шуварин

ШУВАРИН ОНДАР ЯК-40 САМОЛЕТТУҢ БАШТАЙГЫ ТЫВА КОМАНДИРИ

деп адап алган.

Ачы-буянын улуг Совет Эвилелиниң ачызында тыва чоннун ажы-төлү школага өөренип, эртем-билиг чедип алырының эге-чадазын оон эгелеп ап турган.

Школага өөренип чораан чылдарында уруглар, оолдар черле ындыг, кандыг-бир мергел чедип алырын күзеп чоруур. Шуварин Ондар школы чылдарында ужудукчу болурун күзеп чораан. Ол клазының шыырак өөреникчилеринин бирээзи, математикага, физикага ынак, ужудукчу кылдыр өөрениринге ол эртемнер херек боорун бодап турган. Школа дооскаш-ла, эмчи шинчилгезин дооза эки эрте берген. Красный Кут хоорайда

ужудукчу (летное) училищезинге кирип өөренип аас-кежиктиг болганына ол аажок өөрүп турган.

Үе удаар эвес, училищени дооскаш-ла, Кызыл хоорайның аэропортунга ужудукчу болуп ажылдай берген. Ажылга база белен эвес, сагылга-чурум, ышак расписаниелиг. Эң-не кол негелде – техниканың айыыл чок болуру. Пассажирлерниң амы-тынын камгалаары ужудукчунун холунда, ону үргүлчү сагындырып, чугаалап турган болбайн аан. Ол бүгүнү чүгле ажылдай бергеш, ханызы-биле угап биле берген. Ынчангаш ол самоледунун, техниканың байдалын үргүлчү бодунун кичез-гейинге тудуп чораан. Ол чыл-

дарда Тывага АН-2 самолеттар ужудуп турган. Кожууннар аразына аргыжарына АН-2 самолеттарга Шуварин Ондар ужудуп турган. Ынчан самолет-биле кожууннар аразына хөйү-биле аргыжып турган.

Чоорту-ла Шуварин Ондар аэропортта көскү ужудукчуларның бирээзи болу берген. Эш-өөрү-биле эп-найыралдыг, орус, тыва-даа ужудукчулар, аэропорттун удуртукчулары-даа, специалистери-даа Шуваринни хүндүлээр, эскерип турар апарган. Шуварин Ондар эртем-мергежилниң-даа, бодунун иштиги, даштыгы-даа аян-шинчизиниң-даа талазы-биле көскү болуп, ылгалып турган. Оң аажы-чаңы кижизиг, чазык болгаш, эш-өөрү-биле чай кадында-ла баштактанчып, каттыржып, чугаалажы бээр чораан.

Чүгле аргыжылга эес, чайгы үелерде тайга, таңдыларны эргий ужудуп, кайда өрт-халап айылын хайгаарап, медээлээр турган. Ужудукчу ажылын долузу-биле бижири болдунмас.

ССРЭ-ден Тыва автономнуг обласка улуг сайзыраңгай реактивтиг дээр ЯК-40 самолетту база берген. Ол самолеттун баштайгы тыва командиринге шыырак ужудукчу Шуварин Ондарны томуйлаан. Ол дугайында документ Кызыл аэропортунун архивинде чыдар.

Шуварин Ондар бодунун

чаңгысклассчызы топтуг-томаанның чараш кыс Чечек Бавуевна-биле өг-бүлө туткан. Үш ажы-төлдүг. Улуг оглу Тумат МЧС шугуму-биле арга-арыг черинге ажылдап чораан, амгы үеде кадының байдалы-биле өскээр ажылдай берген. Кыстары база дээди эртемниг шыырак специалистер: Аяна – экономист-бухгалтер, Аэропа – юрист-судья. Оларның ажы-төлү өскөн, шко-лачылар, студентилер.

Өөнүң ээзи Чечек Бавуевна Ондар Красноярскиниң медицина университетин дооскан, хөй чыл стажтыг педиатр эмчи, Тыва Республиканың алдарлыг эмчизи, Кадык камгалалының тергилени, хөй санныг шаңналмакталдарлыг.

Бистиң Тывавыстың сайзыралына, хөгжүлдөзунге авиацияның, ужар чүүлдун ролю кайгамчык, онзагай. Бис, тыва чон, күчүлүг улуг Төрзүн чуртувус Россияга чоргаарланыр, Россияга ынак бис.

Бо одуругларның автору – Намчыл Намдаковна Ондар (Ооржак) – ужудукчу Ондар Шуваринниң кады төрзүн угбазы, Журналистер эвилелиниң кижигүнү, "Шын" солунунун хоочун журнализи-дир мен. Ам 84 харлыг, назылап кыраан-даа болзумза, долгандыр хайнып турар бүгү амыдыралды сонургап, хайгаарап, журналистниң чаңчылы-биле эскерип, көрүп киришкен болза-ла деп, бодай бээр чүве-дир ийин.

Намчал ОНДАР
"Шынның" хоочун журнализи.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

ЧҮКТЕП ЧОРААН АРТИСТ ДУҢМАМ

Ада-өгбелеривис төрөл-дөргүл аайы-биле кады-кожа чурттап чорааннар. Утпайн сактып артканым, Сүт-Хөл кожуунуң Жданов аттыг колхоз Улуг-Алаак (амгы Ак-Даш) суурнуң чогуу Хадыңныг арыг деп черге кыштап турган бис. Алды, чеди хире өглер бар. Өөреникчилер база хөй-ле бис. Ынчан улуг класстарга: Чадамба, Санчай-оол, Сүртүнчап, Хөвөң, Анак, Долума, Чылбак, Отук, Анаймаа, Борбаанай суглар өөренип турган. Дөрт чыл школазы чүве.

Мээң эге класска эжим Борбаанай. Школаже баар оруувуста Кара-Суг болгончок-ла чайындылай бээр. Бир эртен школаже шуптувус өөренип чорупкан бис. Суг чайындылай берген болган. Улуг класс оолдар, уруглары жеже халчы бергилээн, а бис каш уруг арткаш, элезинни платьелеривис эдээңге холувус-биле уруп алгаш, чайындының кырынче төп-төп кештивис-ле. Анзат 1 класс, мен 3 класс мен. Чайындыны кешип орувуста Анзаттың кидис иди дошка чыпшына бергеш, өдө берген. Оон дуңмамның идииниң одун уштуп каапкаш, бодум идиим оџдун суп бердим. Дуңмамны чүктеп алгаш, школаже чоруптум-на. Школа чоокшулап кээрге, класзың оолдары сени угбазыңа чүктедип чораан дээш, кыжыра бээр дээш, көгүдүп-көгүдүп дүжүрүп кагдым.

Россияның алдарлыг артизи, Тываның улустуң артизи Анзат Кууларны чүктеп чорааным ол. Анзат Шожал-Доржу уруунуң хинин мээң ачам Саарылга деп ашак кескен-не болгай, адын база адаан. Ол дээрге Хөлчүктүгнүң улуг хамы чораан. Чаш ажы-төлдү чырык черге бодараткан иелерниң караан чырыдып, авазы-би-

ле чаш төлдүң амы-тынын ап чораан буянныг тудугжу-эмчи – кырган-ача.

Мээң ачам биле Анзат Кууларның ачазы дыка чоок төрөл алышкылар. Дуңмамны Кара-Суувус кыдынга өөренип каапкаш, манап аар мен. Бир катап манап турумда, каттырып-каттырып, дуу-ла халып олур. Черле хөглүг, чаражы аттыг чүве. Дуңмам халып келгеш:

– Угбай, бөгүн мээң будум аарып турду – дээн.

– Кайы будун? – дээримге.

– Бо биче бөөвей салаам – деп. Шынап-ла, тудуп көөрүмге, изиг болду. Чүктенчикеш, өглеривисче чаныпты-выс. Өө көстүп кээрге, оорамдан дүже халааш, «угбай, сени мегелепкеш, чүктениптим. Авамга мени ыттава» – дээш, каттырып-каттырып, өөнче халып кире берген. Чажындан-на хөглүг, баштак, чаптанчыг чаңныг уруг болгай.

Анзат Кууларның хинин кескен Саарылга деп ашактың артып калган чаңгыс уруу-дур мен. Май айда 80 харлап алдым.

Анзат-биле ужуражыр,
Айдың хүн-даа келир-ле боор.
Ада-өгбө төөгүнү
Ам-на таптыг хөөрежир бис.

Эки хүнде, эжеш шакта
Экиилежи, мендилежиил,
Чүктеп чораан ынак угбаң
Чүгээр эки чурттап чор мен.

Артист болган салымыңга
Аажок өөрүп ойнап чоруур,
Анзат Куулар уруумга мен
Ак орукту күзээр-дир мен.

Анзат Куулар артизимни
Аас-кежик бүргөп чорзун!
Оглу, кызы онча-менди
Оваадайы бедик чорзун!

Чылбак МОНГУШ,
РФ-тиң хүндүлүг башкызы.

АЛДЫ ОРАНЫ ДЕЖЕ УТТЭЭН

Чээрби вектиң чажыды болур, элдеп-тиг чүүлдү бижидим.

Совет үеде эртемденнер Мурманск областа, Ак-Далай чанында, Кольск чартык ортулукта ханы черни өрүмнөп, ында чыдар ажыктыг байлактарны сонуургап, шинчилеп ажилдарын кылганнар.

Ооң ханызы 12 000 метр. Ону 21 чыл иштинде (1970-1991 чч.) казып, үргүлчүлөлдиг ажилдап келгеннер. Чүгле элдепиг, билдинмес чылдагаан ужурундан ажылын соксатканнар. Ооң чылдагааны элээн үе эрткенде билдине берген.

1984 чылда СССР-ниң төп телеканалына Кольск чартык ортулукта үттээн ханы чер дугайында дамчыдылганы көргөн мен. Кыска үе иштинде көргүскен чүве. Ону улгады берген чамдык улус база көргөн боор. Ында көргүзүп турары болза, черни 12 262 метр кири өрүмнөп турда, бир-ле кадыг чүүлге таваржы бээр. Катап-катап өрүмнүң бизин солуп, үттеп турда, хенертен хөлүрт дээш, ойлу бээр. Ойлу берген тамыдан, хеп-хенертен эндерик сая кижиниң үе-човууру, ыы-сызы, алгы-кышкызы, халак-хилээ дыңналып келир. Эртемденнер кулаанга бүзүрөвээннер. Узун хендир ужунга микрофон баглааш, тамыже кири салып бадырыпкаш, дыңнаарга, шын алгы-кышкы болган. Корткан улус өрүмнү уштуп кээрге, өрүм бизинде беш-алды айлыг өпөяа хире, селбер баштыг кижидүрүлүп чүве туттунуп алган үнүп келген. Ооң соонда коргунчу дамчыдылганы олчаан көргүспейн барган. Ол чажыт болуп артып калган.

Алды оран ол болган. Ынаар, дириг чораш, багай кылган үүлгедиглериниң орнун ап, хилинчектенип чоруур кижилер ол-дур. Совет үеде ол хоруглуг болган болгай аан.

Чүгле 36 чыл эрте бергенде, 2020 чылдың декабрьда үнгөн «Комсомольская правда» солунунга ол болуушкуну чырыдып парлаан (ону сонуургаар болза, ол солундан тып ап болур). Ында бижип турары болза, ол тамының аксын ыяк кылдыр таңмалап каапкан, ам-даа чажыт болуп хевээр арткан.

Тыва улустуң тоолдарында, үлегер домактарында, эртемниг лама башкыларның угаадыгларында Алды, Үстүү, Ортаа ораннарны адап турары шын ышкажыл. Ортаа оран – сарыг өртемчейде бис чурттап турар бис. Аңаа янзы-бүрү омак-сөөк чоннар хамааржыр. Чырык чер кырынга чурттаары дег улуг аас-кежик кайда боор.

Орус чоннуу-биле алырга, Алды оранны «ад» дээр. Алды оранга баар кижилер дээрге чырык, сарыг өртемчейге чурттап чораан назынында багай чүүлдер үүлгедип чораан болур. Чижээ: кижилер эттеп-сол, өлүрүп, улустуң мал-маганын оорлап, кижилер бастып-дорамчылап, багай сөс эдип, арага-дары ижип чораан кижилерни бир дугаарында алыр. Кажан кижиде кызыл-дустап, дуу оранга чеде бээрге, багай үүлгедиглери билдинип келир.

Чүү-даа чүве харылыг, багай чүвени кылырга, орну ыяп-ла эглип кээр. Анаа эрте бээр деп чүве турбас. Ол дээрге бойдус, өртемчейниң бижиттинмээн хоойлузу-дур. Алды оран бар деп чүвени херек кырында көргүстү. Ынчангаш каас-чараш Тыва черниң арат-чону, бот-боттарын каракажып, оожум, бодамчалыг чурттап эртер болза эки. Харназын улгадып, боданып олуурга, кижиниң чуртталгазында кылган частырыглар албан бар боор чүве-дир. Ынчангаш аныяк-өскөңге «черле багай чүве кылбаңар» деп чагып чоруур мен.

Үстүү оран. Орус чон ону «рай» дээр. Ынаар эң-не арыг кижилер баар. Кедегей эки, чараш оран. Тывалар ону Дываажан ораны дээр. Кижиде чырык черге чурттаар кылдыр чаяаттынып келгеш, чүгле экини кылыр болза, чогумчалыг. Ынчан кижиде бойдустуң төлү болуп, Үстүү оранга, тоол домакта ыш-каш, «оюн оя, чирин чире» мөңгө чурттаар. Мону кижиде бүрүзү сактып, бодап, думчуунга керттип алза, кедилгич боор.

Александр ООРЖАК,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң
хүндүлүг ажилдакчызы.

УЛУГ-БИЧЕ ЧОННУҢ СОНУУРГАЛЫН КҮШТЕЛДИРГЕН

Бай-Тайганың Төп кожуун библиотеказының чурт-шинчилеп килдизи ук кожуунуң тургустунганындан бээр 80 чылдаан юбилейинге «Олбук хээлиг дембилдейлиг онза-чараш Бай-ла Тайгам» деп кожуун чергелиг эртем-практиктиг конференцияны эттирген.

Конференцияга улуг класстар өөреникчилери база 18 хардан улуг назылыг кижилер киришкен. Бай-Тайга кожуунуң Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг, Тээли, Хемчик, Найырал суурлардан ниитизи-биле 15 өөреникчи, 9 улуг кижиде киришкен. Конференцияга «Мээң кожуунум төөгүзү», «Мээң ынак суурум», «Төрээн суурум, кудумчум, өг-бүлөм, ада-өгбөм, ук-ызыгуурум», Бай-Тайга кожуунуң «Ат-алдарлыг кижилери», Тываның Күрүне ажилдакчызы, чогаалчы мугур 100 харлаан Кужугет Сереевич Шойгу, Россияның Репин аттыг шаңналының эдилекчизи, алдарлыг даш чонукчузу эмчи-лама башкы төрттүнгениндан бээр 90 харлаан юбилейи Саая Көгел Мижитеевич, «Ыдыктыг черлеривис төөгүлери» деп темаларга илеткелдер кылган.

Шынап-ла, төөгүдө бир-ле балалбас исти арттырган салым-чаяанныг кижилерни утпайн сактып чорууру чугула. Ону салгалдан салгалче дамчыдып, хүндүлөп чорууру – ыдыктыг хүлээлгевис болгай.

Кызыл-Даг ортумак школазының 8-ки классчызы Аваа-Чечен Араптан «Кызыл-Дагда черлер аттарының

дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар», Тээли ортумак школазының 9-ку классчызы Оюу Ооржак «Бай-Тайга кожуунуң ат-алдарлыг кижилериниң бирээзи – Владимир Бораевич Кара-Сал» деп илеткелдерни кылгаш бирги черге төлөптүг болганнар. Ийги черни Кызыл-Даг ортумак школазының 8-ки классчызы Шойгу Кужугет «Саая Көгел Мижитеевич – уран-шевер-өгбөвис», Тээли ортумак школазының 11-ги классчызы Азлита Аракчаа «Мээң өгбөм Хунан-Киров Тулушович – чоргааралым», Хемчик ортумак школазының 10-гу классчызы Денис Уртунай «Бай-Тайга кожуунуң алдарлыг кижилери» деп илеткелдерни кылгаш ийги черни алганнар. Бай-Тал школазының 9-ку классчызы Яна Делгер «Бай-Тал суурнуң ыдыктары», Тээли школазының 10-гу классчызы Туяна Хертек «Мээң өг-бүлөм төөгүзү» деп темаларга илеткээш, үшкү черни ап шыгарааннар.

Улуг бөлүктүң киржикчилеринден бирги черни Бай-Талдың уруглар ном саңының эргелекчизи Шончалай Сарыг-ооловна Сотпа «Мээң ынак суурум» база Шуй-

Бай-Тайга кожуунуң
Төпчүтүнгөн библиотека системанын
чурт-шинчилеп килдизи

Бай-Тайга кожуунуң тургустунганындан бээр
80 харлаан юбилейинге

«Олбук хээлиг дембилдейлиг
Онза чараш Бай-ла Тайгам»

- деп кожуун чергелиг эртем-практиктиг конференция

Аксының санаторлуг школа интернадының тыва дыл, чогаал башкызы Шеңне Сергеевна Хертек «Төрөл угум чоргааралым» деп илеткелдери дээш тергидээннер. Бай-Тал суурнуң хүндүлүг хоочун башкызы, РФ-тиң өөредилгезиниң тергигини, Бай-Тайга кожуунуң алдарлыг ажилдакчызы Бараат Иргитович Делегоол «Мөңгүлөктиг Бай-Талымны», Найырал суурнуң чурттакчызы Айланмаа Сергеевна Амырбиде «Ээр-Хавак сумузунуң ат-алдарлыг механизатор-трактористери» деп темага илеткээш ийги черни алганнар. Үшкү черге Найырал сумузунуң хүндүлүг хоочун башкызы, Тываның культуразының алдарлыг ажилдакчызы Галина Монгушовна Чыдым «Сайзыра-ла, мээң суурум» деп илеткелдери дээш үшкү черге төлөптүг болганнар. Шупту киржикчилерге идепкейлиг киржилгези дээш шынзылга бижиктерни тывыскан.

Бай-Тайга кожуунуң 80 харлаан юбилейинге тураскаткан эртем-практиктиг конференция улуг-биче чоннуң чогаалга, өскөн төрээн чурттуңуң, суурунуң төөгүзүңгө, ада-өгбөзүнүң ук-ызыгуур салгаан төөгүзүңгө сонуургалын күштелдирген.

Анай-Хаак МААДЫР,
чурт-шинчилеп килдизиниң эргелекчизи.
Бай-Тайга кожуун.

ЭЛЕКТРОННУГ «ЫТЧЫГАШ»

Бистиң билиривис-биле электроннуг адреске ажыглаар «@» деп «ытчыгаш» демдектиң орнунга чамдык чурттарда өске им-демдектерни ажыглап турар. Чижээ, иврит (еврей) дылда улутка азы бичии сарбашкынның дүрүзүн, чех болгаш словак дылдарда соус холумактыг сельдини, а казах дылда ай кулаа-биле демдегеп көргүзүп турар.

ЫТТАР ДУГАЙЫНДА

Эң улуг, бедик дурт-сынның ытка немец дог уксаалыг ыт хамааржыр. Ол артыкы ийи даванынга туруп кээрге, ийи метр чээрби сантиметр чеде бээр. Эң бичии хемчээлдиг чихуахуа уксаалыг ыт бар. Ооң ниити деңизи 900 грамм, узун дурту соса-сола банказы-ла хире.

Аяк шайны аартап ора...

ИЙИ ЫТ

Бир кижии ийи ыттыг турган: бажың ка-дарар болгаш аңчы. Аңнап чорааш, тыпкан олчазының кезиин демги бажыңда ыдынга бээр турган.

Ынчаарда аңчы ыт кылы хайнып, мен аңнаар болгаш ажыл кылыр-дыр мен, а тыпкан олчамны чүве кылбас хиреңде чүге сеңээ бээр чүвөл деп удурланган.

— Меңээ звес, а мени ынчаар өөредип каан эңге ажин.

Боттарыңар ынчаар кижизидип алган болганыңарда, чалгаа уруглар буруудаткан херээ чок.

ЫТ-ЭЗРЕР

Тес-Хемниң Берт-Даг суурдан 20 кило-метрде, шаг шаандан-на малчыннар турлаа турган. Ыт-Эзрер деп черде «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг» губернатор төлөвилелиниң 2018 чылда киржикчилери Сайын-Белек Эресович биле Лира Көвей-ооловна оларның кыштаа бар.

Кыштагның турар чери даг эдээ чер бол-гаш, кыжын чылыг, чазын хары дүрген эриир. Кыштагдан ырак эвесе Шыжыма хемден мал-маганын суггарар. Таңды сынның эдээнде шаг төөгүдөн малчыннар кыштаа болуп келген бо черни, чүге Ыт-Эзрер деп адаан ирги?

Седип-оол ИРГИТ.
Тээли суур.

Фотоэтиюд

"ЧЕМГЕРИКЧИ ИНЭЭМ"

Чогаал арны

(Уланчызы. Эгези № № 32-36, 38
"Шында")

Кызыл-Эник КУДАЖЫ, Тываның улустуң чогаалчызы

БИСТИҢ ҮЕНИҢ МААДЫРЫ

• Тоожу

Чамзырың, чер чырый бергенде, соок шаараш кажаа иштинге миннип келген. Херектиң ужурун баштай билип чадап шаг болган.

Бичии боданып чорда-ла, чушкуузу аарааш, угааны дораан баларап каар. Оралдажып-ла чыткан. Кара чааскаан орун-дөжек чок, шык черде чыткан.

Чанында хаван чемгерер деспи-лер бар. Угааны эң баштай орталанып кээрге-ле, Чамзырың буттарын туттун-ган. Иелээ бар болган. Ыяш звес. Шенеп көргүлээрге, салааларының баштары шимчеп турар. Буттарын көдүргүлзэн, база ажырбас. Ынчаарга черле ужу-бар. Чамзырың боданып-ла чыткан. Ийе, ол дүне (канчап билер, та кайы хире үр чыткан кижии, бурунгуу хун-даа чадавас) улуг сержант Бегзи-Хууракка башаткаш, Найдынов, Шаунов суглар-биле развед-каже үнген. Ровно хоорайның кыды. Туттурган немец офицер.

Сүргүн. Мотоциклдиг немецтер. Ав-томаттар дааштаашкыны. Улуг сер-жантының балыглатканы. Бегзи-Хуурак мөге кижии болгаш, балыынче-даа сагыш салбайн, туттурган немецти сөөртүп алгаш, үңгеп чорупкан. Дужаал күштүг. Чүглө күүседир апаар. Ону Найдынов камгалап чораан. Чамзырың Шаунов-би-ле иелээ арткан. Боо даажы. Эжи шөйлүп барып ушкан. Немец солдаттар үлгеп келген. Ок төнгөн. Чушкуузуңче...

Чамзырың бодалын төндүргөлек, даштын шооча каңгыраан.

Эжик кажырт кылдыр ажиттына берген. Ийи немец кирип келген. Фа-шист шеригниң ылгавыр демдектерин Чамзырың ыяк билер. Ону база өөрөткен. Ынчанмай канчаар, дайзынны ти-лээр дээр болза, ону эки билер херек.

Немец солдат автомадын хөрзэнге доора туткаш, ийи будун баскаш, Чам-зырыңның баарыңа быжыгланып туруп алган. Немец унтер-офицер алгырган:

— Встать! Бистро! Шнель, шнель! Немец дылга тек-даа болза, ол хире сөстөргө амыр-ла болгай, Чамзырың тура халаан.

— Казах! Чамзырың бажын чайган.

— Якут? Татар?

— Тыва. Немец ам боду бажын чайган.

Чамзырыңны бир-ле албан өрээли хевир-лиг черге апарган.

Стол артында немец капитан олурган.

Сынык орустаар.

Байысаалга эгелзэн:
— Кандыг кезекте сен?
Чамзырың бажын мелегей чайган.
— Полк? Дивизия?
Чамзырың менээ хой дег турган — Тан-кылар? Артиллерия? Саны?
Туттурган кижии бажын чайгаш, мээлик молдурга дег, ыт чок турган.

Немец капитан шыдашаан:
— Черлик азиат! — деп кышкыргаш, Чамзырыңны ойтур шанчып дүжүрүпкен. Оон балыг адыг дег, халып келгеш, Чамзырыңның ишти-баарынче кээр-гел чок тепкилеп-ле турган. Сөөлүнде аарышкылыг звес апарган. Чамзырың үгер-боолар дааштаашкыннарындан, частышкыннар даажындан миннип келген. Эйт-кежи изип-хып турган. Полк халдап кирипкен-дир деп ол билген. Ооң тутчуп берген «дылы» эвээш эвести чу-гаалап берген боор. Бичии-ле шыдажыр херек, өөрү ону чугаа чок хостап алыр. Тулчуушкунуң дааш-шимээни мырыңай чоокшулап келген.

Ам бир бичии-ле болза... Үгектиг машина халып келген. Немец солдаттар ооң соон ажиткаш, Чамзырыңны ынаар кирип шыдапканнар. Ында база ол ышкаш ылгавыр демдектерин сөп октап-кан, орбак-самдар совет шериг хептиг он шаа кижии олурган. Машина салып ыңай болган. Өгөк ишти караңгы. Ында кижилерниң арны-бажы хан-чин, ыжык-бузук, таныттынмас. Кандыг-даа бол, бистиң кижилеривис-тир кылдыр бодааш, Чамзырың тывалап айтырган:

— Тывалар бар бе?
Хары дыңналбаан.
— Тувинцы есть?
— Нет. А ты кто?
— Морозовец.
— Выходит, мы однополчане.
— Так так.

Ол-ла балыг-бышкын кижии сургай аарак чугаалаан:

— Мы теперь не однополчане, а воен-нополчане. Так что в дальнейшем мол-чание — золото, язык твой — враг твой, он тебе не брат, не сват. Сылба эттеди алган Чамзырың ковайып чадап чыткан. Ону өндөйтүр көдүргөш, демги-ле самдар

кижи ыыттаан:

— Какой он тяжелый?
Тувинский куркуль. Чамзырың ужурун билбээн:

— Что это куркуль?
— Кулак. Бай.
— Я не кулак. Бай — это да.
— Вот такой, как ты, упитанный рабо-чий скот как раз нужен фюреру. Поэтому, должно быть, не убили немцы тебя. Великая Германия задыхается. По сбору рабочей силы имеет свой план...

Туттурган кижии чугааланын дооска-лак чорда, үгектиг машина тура дүшкен. Немец солдаттар халчып келгеш, оларны дүжүр соккулааш, орукка турган бараан вагоннарының иштинче кирип октагылап-кан. Ында аштаан-түрзэн, аарыг-аржык, арган-дорган кижии дүрзүлериң, доскаар-да дузаан балык дег, тырып каан болган. Уе-човуур, алгы-кышкы. Өлүп-даа чыдар кижилер бар.

Боолар даажы улам чоок дыңналган. Канчап ындыг белең турган демир-орук ийик, дораан-на шимчеп үнүпкен. Төнмес-батпас киңгиредип-ле каан. Са-рыг хунну бадыр доктааваан.

Чамзырың өлгөн кижилер сөөктериниң аразынче сыскылып кире берген. Чыт-бус кедереп-ле турган. Хөөн булганыр. Кукузун арай боорда тыртып ап чораан.

Чамзырың аштаарын баштай билбээн. Чүглө суг болза. Ынаар башты супкан болза дээрге, ооң сагыжы бо оранда-ла чок. Боостаазы кургап, чараазы черге чет-пестеп калган. Бир звес бо хевээр чоруур болза, Чамзырың удавас буттарын көстүр чыгыы апарган.

Шала кежээликтей демир-орук ээн че-реге тура дүшкен. Эжик ажиттыган. Арыг агаар соолаш дээн. Чамзырың эзирик кижии дег апарган. Угааны шокараңайны берген. Боолуг солдаттарга сүрдүргөн, база-ла туттурганнар боор, самдар хептиг кижилер вагонче кире халчып келгеннер. Олар өлгөн кижилерни хос тевечеңерге бөле хаара салгылааш, ыңай болганнар. Эжики база катап-ла дээткеннер. Чыт-бус, уе-човуур.

Демир-орук үр турбаан. База катап киңгиредип-ле каан.

Даартазында өлүг сектерни ийи катап үндүр октаан.

Чамзырың бир орта угаан кирип кел-геш, карманнарын үңгөн. Чаңгыс-даа документ чок болган. Ону ам кым-даа билбес: та солдат, та хамааты, та патриот, та шивишкин, та өскерликчи. Чүвүрүнүң карманыңче сугарга, ийи борбак дажы чо-раан. Немецтер оларны херекке албаан-нар боор.

Өскөн-төрзэн Тывазының, тавангайлап ойнап чораан Тере-Хөлдүн ийи ак сайы. Оларны душтуу уруг Онгатпаа берген. Чамзырың ол ийи чараш дашты холда-рынга өйдүктүргөш, шаанга кирип ыглап чораан. Сымыранып, чаннyp-тейлеп чораан.

Та каш хонганда чүве, Чамзырың ону билбес, демир-орук тура дүшкен. Туттурганнарның аразындан бир кижии өлүг сектер чанынга мегеленип чы-дыпкан. Немец солдаттар, чаяан бооп, ону эскербээнер, өлгөн кижилер-биле катый көдүрүп апарганнар. Чугаа чок, хосталга. Демир-орук фронт шугумундан ыраан боор, боолар дааштаашкыннары дыңналбастай берген. Чылбай-даа бол, хүнде ийи-чаңгыс катап суг кирип бээр апарган. Фюрерге өлүг сектер звес, дириг «малдар» херек. Даартазында база ийи кижии уурук-сууруктап мегеленип үнгөн.

Кижилер өлүп, чамдыктары ынчаар дезип үнүп турда, вагон ишти сыыгап кел-ген. Агаар чүгээртей берген. Кижилерниң өлүрү эвээжээн.

Бодап көөрге, улуг аарыг, чилчии үзүлгөн, балыг-бышкын хөлөгелер өлүп төнүп бар чыткан. Ам чүглө, демги ко-жазының чугаалааны дег, эң-не күштүг ажылчын малдар арткан. Кижилер өлбөс болза, ол каргыштыг вагондан кым-даа үнүп шыдавас. Чамзырың боданы берген. Моон-на үнүп алза, ол аштавас-даа, корт-пас-даа, дүн-хүн чок кылаштап чорааш, дивизиязын тып чеде бээр, фашистерниң улам кам-хайыра чок согар. Чаннyp-тей-леп, чараш даштарны суйбап-ла чораан.

Демир-орук тура дүшкен. Теве-чең-нерлиг туттурганнарны сывыртап алган немец солдаттар шимээрдеп чоруп олур-ган. Соскар ам черле шыдашаан. Өлгөн сектер аразынче дап берген.

Бир-ле кижии доктаадыпкан:

— Ам мээң ээлчээм.

Ол кижии ынаар чыпыш дээш, мегелени берген.

Херек чүү болганыл дээрге, вагонда баштыг кижии чүглө чаңгыс Чамзырың звес болган чүве-дир. Олар бүдүү ээлчежи алгаш олурганнар бооп-тур. Кым-даа хосталга дугайын бодап турган.

(Уланчылыг).

ЭП-НАЙЫРАЛ КАЯА-ДАА ТИИЛЭЭР

Май 29-та "Азияның төвү" скульптурлук комплекске Тывага эрткен АрМИ-2021-ниң Бүгү-Россия чергелиг "Шериг ралли" биле "Аъттыг шериг" этаптарының түңнелдерин үндүргөн байырлыг хемчег болуп эрткен.

Маргылдаага чеди команда киришкен: Төп округ, Мурнуу, Чөөн, Барыын шериг округтары, Агаар-десант шерии, Соңгу шериг-далай флodu болгаш РФ-тиң Национал гвардиязының шерииниң командазы.

Неделя дургузунда чидиг байдалга эрткен маргылдааның "Шериг ралли" этапына Барыын шериг округунуң командазы тилекчилер болган. Олар Чепсектиг күштерниң кубогун, шынап-ла, маргыш чок чаалап алганын маргылдааның шииткекчилери бедиибиле үнелзэн. Ийги черге — Чөөн шериг округунуң командазы, үшкү черге — Национал гвардияның командазы төлөптиг болганнар.

"Аъттыг шериг" марафонунга Төп шериг округунуң командазына чедер улус чок болган. Маңаа демдегеп каар чүүл чүл дизе бо команданың кежигүннери 55 дугаар даг-адыгжы бригаданың аъттыг шерии, тыва шериглер киржип турган. Бо тилекчи команда Чепсектиг күштерниң кубогун чаалап алганнар. Чидиг демиселдин түңнелинде, Мурнуу шериг округунуң командазы ийги черни элзэн. Үшкү черге Ыраккы Чөөн чүктүң ниити командалалының дээди шериг училищезиниң командазы төлөптиг болган.

Тывага эрткен бо шериг маргылдааның доозулганын демдегелзэн байырлыг хемчегге ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Каңоол Даваа, ТР-ниң Чазаның Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Олег Бады болгаш РФ-тиң Камгалал яамызындан, Россияның Төп шериг округундан төлээлер киришкен.

Шак мындыг маргылдаалар шериглерниң арга-дуржулгазын бедидеринге кончуг ажыктыг болуп турар. Моон-даа соңгаар хей-аъдыңар бедик, быжыг тура-соруктуг, бергелерни демниг болгаш төлөптиг эртип, чедишкынче дидим базарыңарны күзедим. Чүгле эп-найыралдыг чорук чүнү-даа тиилээр — деп, Төп шериг округунуң полковниги Ханиф Беглов хемчегниң шаңналдар тыпсыр кеззэн доозуп тура, чугаалаан.

Карина МОНГУШ.

Чуруктарны Буян ООРЖАК тырттырган.

Чарлал — Реклама

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Кол Чайзат Эресовны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов в аренду, с разрешенным использованием — для индивидуального жилищного строительства, общей площадью 1500,0 кв.м., расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с.Адыр-Кежиг, ул. Г.Торлук, дом 17 Г.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Хомушку Л.А.

**АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП ТУРАП.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ
КЫЛЫГЛАРЖЕ 35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ**
8-923-338-9188, 8-902-996-2243

АДРЕЗИ: КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49,
2 ДУГААР КАЪТ.

Утерянный аттестат об основном общем образовании серии 17 БВ № 0003494, выданный 2009-2010 г. МБОУ Чыраа-Бажынской средней школы на имя Баазан Айланы Эресовны, считать недействительным.

Утерянный аттестат о полном среднем образовании серии №01727000001353, выданный 30 июня 2017 г., гимназии № 9 г. Кызыла на имя Норбу-оол Сайзаны Васильевны, считать недействительным.

12+ 000 "ЭМЧИ", ПИЦЛО-17-01-000536
ИНН 1701061772
ГЕНДИРЕКТОР: КУУЛАР ПИНА КАДЫР-ОДОНОВА

Медицинский кабинет "ЭМЧИ"

- ✓ КВАЛИФИЦИРОВАННЫЕ ВРАЧИ
- ✓ КОСМЕТОЛОГИЯ
- ✓ ОБСЛЕДОВАНИЕ И ЛЕЧЕНИЕ ИППП
- ✓ ПРОЦЕДУРНЫЙ КАБИНЕТ
- ✓ БИОЗЕРГОМАССАЖЕР

НАШИ ДОКТОРЫ:
САЯА ОРЛАН НАЗЫН-ОДОНОВА
(ВРАЧ ТРАВМАТОЛОГ-ОРТОПЕД
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУУЛАР САЯНА НАЗЫН-ОДОНОВА (ВРАЧ-НЕВРОЛОГ
ВЫСШЕЙ КАТЕГОРИИ)

КУУЛАР ПИНА КАДЫР-ОДОНОВА (ВРАЧ-ДЕРМАТОВЕНЕРОЛОГ, ВРАЧ-КОСМЕТОЛОГ)

Г.КЫЗЫЛ, ПИШЕТКИНКА-КРАВЕЧЕНКО ДОМ 75, БЫВШАЯ КВАРТИРА 43

ТЕЛЕФОН:
8-913-343-5515
8-923-550-1555
000510-819-INDEX.RU

ИМЕЮТСЯ ПРОТИВОПОКАЗАНИЯ.
НЕОБХОДИМА КОНСУЛЬТАЦИЯ СПЕЦИАЛИСТА.

2021 ЧЫЛДА "ШЫН"
СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
960 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА —
1212,24 рубль.

Тел.: 2-01-35

солуннун сайтызы:

//shyn.ru

электроннуг почтазы:

shyntuva@mail.ru;

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 5196 кезек